

Ο ΓΙΑΝΝΑΚΗΣ ΤΟΥ ΛΙΔΩΡΙΚΗ

ΜΥΘΟΠΛΑΣΙΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΑΥΤΙΣΕΩΝ ΓΙΑ ΤΑ ΝΕΑΝΙΚΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ ΜΑΚΡΥΓΙΑΝΝΗ

ΝΙΚΟΣ ΘΕΟΤΟΚΑΣ

ΣΤΗΝ ΕΘΝΙΚΗ ΜΑΣ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ οι πρωταγωνιστές του Εικοσιένα φαίνονται να στέκουν απέναντι στη δράση και στον νοητικό τους κόσμο ανάλογα με την αναδρομική τους ένταξη σε ιδεολογικές διαμάχες των κατοπινών καιρών. Η εικόνα του στρατηγού Μακρυγιάννη που, με ελάχιστες εξαιρέσεις, μας κληροδότησε η φιλολογία του εικοστού αιώνα, αποτελεί ένα από τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα του φαινομένου το οποίο ο Φίλιππος Ηλιού όρισε ως «ιδεολογική χρήση της ιστορίας». Η γραφή του στρατηγού της Επανάστασης συγκίνησε τους διανοούμενους του μεσοπολέμου με τον πιο βαθύ κι αληθινό τρόπο. Ο «ἀπελέκτος» λόγος των *Απομνημονευμάτων*, θεωρήθηκε ιδανική αποτύπωση της λαϊκής λαλιάς και της «ψυχής» του νεοέλληνα. Μέχρι τη δεκαετία του '80 απ' όσο ξέρω, με εξαίρεση τον Σπύρο Ασδραχά¹ και τον Γιώργο Πετρή², καμία αναφορά στον «πατριδοφύλακα» ήρωα της Επανάστασης δεν εγκαταλείπει τους κοινούς τόπους που συνέστησαν

οι πρώτοι και σημαντικοί σχολιαστές των «*ιστορικῶν*» του Στρατηγού Μακρυγιάννη:³ ο Γ. Βλαχογιάννης, ο Κ. Παλαμάς, ο Γ. Σεφέρης, ο Δ. Φωτιάδης, ο Η. Βενέζης, ο Γ. Θεοτοκάς και, αργότερα,⁴ ο Σπ. Βασιλείου, ο Γ. Κορδάτος, ο Γ. Κορνούτος, ο Γ. Δάλλας, ο Τ. Βουρνάς, η Έ. Αλεξίου κ.ά.

Με το σημείωμα αυτό επιχειρείται η συμβολή στην ανασύσταση των παιδικών και νεανικών χρόνων του Μακρυγιάννη, από τη γέννησή του ως την εποχή της μαρτυρούμενης μύησής του στη Φιλική Εταιρεία. Οι «βεβαιότητες» που μας υπέβαλε η σχετική φιλολογία για την καταγωγή, τη γέννηση, τα περιστατικά της παιδικής ηλικίας και τις δραστηριότητες του Μακρυγιάννη στην Άρτα –ως το ξέσπασμα της Επανάστασης– προκαταβάλλουν την ανάγνωση των *Απομνημονευμάτων* και ιχνογραφούν μια προσωπικότητα εξ ορισμού συμβατή με τις μέριμνες για την κατασκευή μιας «καθαρής» εικόνας του νεοέλληνα.

Στην πρώτη και αδρά τεκμηριωμένη από τον Βλαχογιάννη βιογραφία του στρατηγού,⁵ διακρίνεται η φροντίδα να αποσυνδεθεί η ατομική και οικογενειακή ιστορία του Μακρυγιάννη από τις κληρονομημένες συμπεριφορές της αφομοίωσης στο σύστημα της οθωμανικής κατάκτησης και της αναπαραγωγής του. Ο προεπαναστατικός βίος του «πατριδοφύλακα» κατασκευάζεται με γνώμονα την ανάδειξη ενός «ιδεατού παραδείγματος» στο οποίο ανάγεται και στο οποίο μπορεί να σαρκωθεί η «γνήσια» φυσιολογία του «νεοέλληνα», μια ανόθευτη έκφραση της «λαϊκότητας» κατά τις παραμονές της «εθνεγερσίας». Στην προσωπογραφία αυτή του «λαϊκού ήρωα» προβάλλονται οι ετοιμότητες που θα τον καταδείξουν ως «έναν έθνικό αντιπρόσωπο», «έναν Πρόγονο» –με το «Π» κεφαλαίο, οι καταβολές του οποίου τον καθιστούν δημιουργικά ανοικτό στα ρεύματα της νεοτερικότητας.

Στα πυκνά χρόνια του πολέμου, το 1941, ο Γιώργος Θεοτοκάς, αναφερόμενος στα νεανικά χρόνια του Μακρυγιάννη, γράφει: «Συλλογίζομαι [...] πώς ή παρουσία ενός τέτοιου παιδιού στήν Ελλάδα, την αύγή του 19ου αιώνα, ο χαρακτήρας του, ο τόνος της φωνής του, έχουν μία γενικότερη ιστορική σημασία. Όλα αυτά σημαίνουν ότι έφτασε επιτέλους τό πλήρωμα του χρόνου, ότι τό υπόδουλο έθνος σχημάτισε μέσα του έναν καινούριο ανθρώπινο τύπο».⁶ Κι ο Σεφέρης, με τη δική του έγνοια, ενθεματίζει στη νεοτερική ετοιμότητα που ο Θεοτοκάς σκιαγραφεί στην προσωπικότητα του Μακρυγιάννη, στοιχεία μιας κατασκευής η οποία αφορά στην ιδεολογικά φορτισμένη και καθαρμένη από τις καταβολές της «τουρκοκρατίας» έννοια του λαού. «Κάθε φορά πού ή φυλή μας γυρίζει πρὸς τόν λαό, ζητά νά φωτιστεί από τό λαό, άναμορφώνεται από τό λαό, συνεχίζει τήν παράδοση πού μπήκε θριαμβευτικά στή συνείδηση του έθνους μέ τήν ελληνική επανάσταση». Ο Μακρυγιάννης «δέ βαστούσε από τζάκι. Ήτανε παιδί μιάς φτωχής οικογένειας τζομπάνηδων καί γεωργών τής Ρούμελης». Όμως, καίτοι «αγράμματος», είναι μια «από τίς πιό μορφωμένες ψυχές του νέου έλληνισμού».⁷ Η οικογενειακή ιστορία και η αφήγηση της νεότητάς του στρατηγού συμβάλλουν στη διαμόρφωση της εικόνας του αγνού και ταπεινού πολεμιστή, του υπερασπιστή των αδικημένων αγωνιστών του Εικοσιένα, του ανιδιοτελούς και φωτισμένου πρωτεργάτη στο Συνταγματικό κίνημα του 1843, του προικισμένου ενσαρκωτή και φύλακα της ελληνικό-

τητας απέναντι στη Βαυαρική καταπίεση η οποία μάχεται την παράδοση και την ταυτότητα της «νέας Ελλάδας».⁸ Όλη αυτή η κληρονομιά του ιδεολογικού υλικού που επικάθεται στις γραφές, προκαταβάλλει την ανάγνωση και την ερμηνεία τους. Ωστόσο τα κείμενα παραμένουν ανοικτά στις ερωτήσεις. Και ερωτώμενα, ελευθερώνουν πληροφορίες θαμμένες κάτω από τα στρώματα του αυτονόητου που σώρευσε πάνω τους η εθνική μας φιλολογία και ιστοριογραφία.

Βασική πηγή που υποστηρίζει την κατωτέρω προτεινόμενη εξιστόρηση των νεανικών χρόνων του Μακρυγιάννη είναι τα ίδια τα κείμενα του στρατηγού και, κατ' οικονομίαν μνημονευόμενα εδώ, λιγοστά τεκμήρια ή μελετήματα που μάς επιτρέπουν διασταυρώσεις και ερμηνείες των μαρτυριών.

Ο ΜΑΚΡΥΓΙΑΝΝΗΣ ΓΕΝΝΗΘΗΚΕ στη Δωρίδα στα μέσα της δεκαετίας του 1790. «*Η πατρίς τής γεννήσεώς μου είναι από τό Λιδωρίκι, χωριό του Λιδωρικού όνομαζόμενο Άβορίτι· τρεις ώρες είναι από τό Λιδωρίκι [...], πέντε καλύβια*».⁹ Στερνό παιδί πολυμελούς οικογένειας, «πολύ φτωχής, από τήν άρπαγή των ντόπιων Τούρκων καί των Άρβανιτών του Άλήπασσα»,¹⁰ ήρθε στη ζωή κατά τρόπο ιδιαίτερο: «*Πολυφαμελίτες οι γοναίγοι μου καί φτωχοί καί όταν ήμουνε ακόμα εις τήν κοιλιά τής μητρός μου, μίαν ήμέρα πήγε διά ξύλα εις τόν λόγκον. Φορτώνοντας τά ξύλα 'σ τό νώμο της, φορτωμένη εις τόν δρόμον, εις τήν έρημιά, τήν έπιασαν οι πόνοι καί γέννησε έμένα· μόνη της ή καίμένη καί άποσταμένη έκιντύνεψε τότε αύτείνη καί εγώ. Ξελεχώνεψε μόνη της καί άσυγύριστη, φορτώθη όλίγα ξύλα καί έβαλε καί χόρτα άπάνου εις τά ξύλα καί από πάνου έμένα καί πήγε εις τό χωριόν*».¹¹

Στο «Αύτοβιογραφικό Σχεδιάσμα Α'», που παρατίθεται από τον Βλαχογιάννη στον πρώτο τόμο του *αρχείου Στρατηγού Μακρυγιάννη*, θα βρούμε και μία διαφορετική αφήγηση για το ίδιο γεγονός, πιο κοντινή στα συνήθη περιστατικά της ζωής του αγροτικού χώρου. Το παιδί γεννιέται έξω από το σπίτι, όχι όμως στον άγριο τόπο, στην ερημιά, αλλά σ' ένα χωράφι της οικογένειας. «*Εγώ έγεννήθηκα έξω εις ένα χωράφι μας όνομαζόμενο Κρύα Βρύση. Είχε πάει ή μητέρα μου νά μαζώξη καλαμποκιές γιά τά ζωα καί με γέννησε εκεί καί με τύλιξε με τίς καλαμποκιές καί με πήγε εις τό σπίτι*».¹² Μαθαίνουμε εδώ ότι η οικογένεια παράγει καλαμπόκι. Και μπορούμε να υποθέσουμε ότι, για να μεταφέρουν στο χωριό «*καλαμποκιές γιά τά ζωα*», θα πρέπει να υπάρχουν ζωα μεγάλα, πιθανόν ζευγάρι. Αν ισχύει, αυτό το τελευταίο μάς προσφέρει μια έμμεση ένδειξη και για το μέγεθος της «ιδιοκτησίας» των Τριανταφυλλοδημητράων.

Η εξιστόρηση της γέννησης του Μακρυγιάννη στα *Απομνημονεύματα* μεταπλάθει με τους κώδικες της λαϊκής μυθολογίας ένα όχι ιδιαίτερα ασυνήθιστο γεγονός – τη γέννηση ενός παιδιού στο χωράφι. Μικρά συμβάντα του καθημερινού βίου προσαρμόζονται ώστε να συνταιριάξουν με τον μύθο και αναδιατάσσονται σε αφηγήσεις καταστάσεων αξιομνημόνευτων, γεμάτων συμβολισμούς. Μωρά που πνίγουν φίδια ή κατεβαίνουν στα πηγάδια, βρέφη που φεύγουν από τις κούνιες τους, που πιάνουν πουλιά, που ημερώνουν αγρίμια, θαύματα που σώζουν παιδιά από βέβαιο χαμό. Η μνημόνευση εξαιρετικών για τις κανονικότητες του βίου περιστατικών που συνδέο-

νται με τη βρεφική και την παιδική ηλικία αποτελεί κοινό, πολύ διαδεδομένο, στοιχείο του λαϊκού πολιτισμού.

Αφηγηματικά πρότυπα για τη γέννηση αρσενικού παιδιού παρόμοια μ' εκείνο των *Άπομνημονευμάτων*, καίτοι τροποποιούμενα κατά περίπτωση, διαχέονται σε ολόκληρη την αγροτική κοινωνία. Το στερεότυπο, όμως, της γέννησης του παιδιού στον λόγγο, έξω δηλαδή από το σύνορο του καλλιεργημένου και οικισμένου χώρου, απαντάται πυκνότερα σε κύκλους ενόπλων.¹³ Στα περιβάλλοντα αυτά ο κοινός μύθος επιστρατεύεται συχνά για να υπαινιχθεί έναν, πέρα από τις συμβατικές προσδοκίες, «προορισμό» για το νεογέννητο αγόρι. Όπως έγραψε ο Γ. Πετρής, σχολιάζοντας το κείμενο των *Άπομνημονευμάτων*, ελάχιστη σημασία έχει αν τα ιστορούμενα είναι ή όχι αληθινά. «Σημασία έχει πώς το σχήμα αυτό είναι μέσα στον κοινό μύθο. Όλοι, ή σχεδόν όλοι οι όπλαρχηγοί, και οι πολύ πιο επίσημοι από τον άσχημο Ρουμελιώτη, π.χ. ο Κολοκοτρώνης, ο Καραϊσκάκης, διηγούνται το ίδιο μυθικό περιστατικό για την περίπτωση τους. Μẽ άλλα λόγια ο Μακρυγιάννης θέλει να δηλώσει πώς ήταν “προορισμένος”, δηλαδή πώς από γεννησιμιού του φέρνει το σπέρμα της κατοπινής δράσης του [...]».¹⁴

Πρόκειται, όπως φαίνεται, για αναδρομική τροφοδότηση της μνήμης του στρατηγού Μακρυγιάννη με στοιχεία από τον ιδιόμορφο κόσμο των στρατιωτικών του Αγώνα. Η εξιστόρηση των παιδικών του χρόνων υπηρετεί, ασύνειδα έστω, την ανάγκη αναγνώρισης της θέσης του στο περιβάλλον των αγωνιστών και, ως εκ τούτου, ενσωματώνει και αφομοιώνει στοιχεία κλεφταρματολικών «στερεοτύπων». Παρ' όλα αυτά, οι περιγραφές που βρίσκουμε στα *Άπομνημονεύματα* για τη γέννηση του Μακρυγιάννη δεν αποκλείουν πιθανότητες αυθεντικότητας. Μας επιτρέπουν, δηλαδή, να αναγνωρίσουμε στις οικογενειακές αφηγήσεις, παραστάσεις του κόσμου όπου διαθλώνται στοιχεία του πολιτισμού των αρμάτων. Πρόκειται για κάτι περισσότερο από τον κοινό τόπο. Λαμβάνοντας υπ' όψη τις ιδιομορφίες της περιοχής όπου βρίσκεται ο Αβορίτης,¹⁵ είναι πολύ πιθανή η διαμεσολάβηση δραστηριοτήτων που στην καθημερινότητα των ανθρώπων συνυπάρχουν, κατά τον έναν ή τον άλλον τρόπο, με τον κόσμο των αρμάτων και τη διπλή του λειτουργία.¹⁶

Ο Μακρυγιάννης σε κανένα από τα κείμενά του δεν μνημονεύει σχέσεις της οικογένειάς του με τον ένοπλο βίο.¹⁷ Μας λέει μόνο ότι ο πατέρας του, Δημήτριος Τριανταφύλλου, χάθηκε σ' ένα φονικό. Το επεισόδιο τοποθετείται στα πρώτα χρόνια της ζωής του Μακρυγιάννη, αλλά η ακριβής χρονολόγησή του και οι συνθήκες υπό τις οποίες συνέβη παραμένουν ασαφείς. Αν και σκοτώθηκαν τρεις άνθρωποι από την οικογένεια, ο Μακρυγιάννης δεν κρίνει σημαντικό να παράσχει περαιτέρω πληροφορίες.

«Σε κάμποσον καιρόν έγιναν τρία φονικά εις τὸ σπίτι μας καὶ χάθη καὶ ὁ πατέρας μου». Αυτή, όλη κι όλη, είναι η καταγραφή που βρίσκουμε στα *Άπομνημονεύματα*. Ακολουθεί η αυτοτελής πρόταση: «Οἱ Τοῦρκοι τοῦ Ἀλήπασσα θέλαν νὰ μᾶς σκλαβώσουν». Φαίνεται, λοιπόν, ότι τα φονικά συνδέονται με τους «Τούρκους του Αλήπασσα». Ωστόσο, η σύνδεση αυτή απαιτεί τεκμηρίωση· δεν προκύπτει αυτονοήτως από τα κείμενα του Μακρυγιάννη που αφορούν στα γεγονότα αυτά. Στα *Όράματα καὶ Θάματα* η αναφορά στα φονικά είναι ακόμα πιο ελλειπτική: «Ἀρφάνεψα καὶ μπήκα δούλος ἐφτά χρονῶν».¹⁸ Πλουσιότερες

πληροφορίες προσφέρει το «Αὐτοβιογραφικὸ Σχεδίασμα Α'»: «Τὸ χωριό [Αβορίτης] ἦταν ἰδιοκτησία μας. Διὰ νὰ μᾶς πάρουν οἱ Τοῦρκοι τὸ χωριό ἔβαιναν τοὺς κλέφτες καὶ μᾶς πειράζανε. Σ' ἕναν χρόνο μᾶς ἔγιναν τρία φονικά εις τὸ σπίτι μας».¹⁹

Τα αίτια των φονικών μένουν στο σκοτάδι. Θα μπορούσαν να αφορούν σε πιέσεις για εξυπηρέτηση χρεών ή, αν και δεν έχουμε σχετικές ενδείξεις, σε «βεντέτα». Ωστόσο, οι υπαινικτικές αναφορές και οι σιωπές που παρεμβάλλονται στις εξιστορήσεις του Μακρυγιάννη για το οικογενειακό παρελθόν υποβάλλουν την εντύπωση ότι τα φονικά, η καταδίωξη της οικογένειάς του και, κατόπιν, η ανέχεια διασταυρώνονται με περιστατικά του κλεφταρματολικού βίου. Αυτήν την υπόθεση την ενισχύει και μια αποστροφή στον «επίλογο» των *Άπομνημονευμάτων*, το περιεχόμενο της οποίας επιδέχεται σύνδεση της οικογενειακής ιστορίας με δραστηριότητες των κλεφτών: «Ἦμουν φτωχὸς κ' ἔκανα τὸν ὑπερέτη καὶ τιμάρευα ἄλογα κ' ἄλλες πλῆθος δουλειές ἔκανα νὰ βγάλω τὸ πατρικὸ μου χρέος, ὅπου μᾶς χρέωσαν οἱ χαραμῆδες».²⁰

Παραβάλλοντας τις πληροφορίες που μας δίνουν τα κείμενα, φτιάχνουμε ορισμένες πρώτες, θολές εικόνες για την οικογένεια του Τριανταφύλλου. Διακρίνουμε, καταρχάς, κάποιου τύπου ιδιοκτησιακή σχέση της οικογένειας με το χωριό Αβορίτης, που το αποτελούσαν πέντε καλύβια ή, πράγμα πιθανότερο, πέντε οικογένειες.²¹ Ακόμα, από τα κείμενα προκύπτει ότι η «φτώχεια αὐτείνη» που μνημονεύει ο Μακρυγιάννης δεν υπήρχε ανέκαθεν, αλλά συνδυάστηκε με την παρουσία «τῶν Τοῦρκων τοῦ Ἀλήπασσα» και τις δραστηριότητες των κλεφτών στις περιοχές της Δωρίδας.

Από την άλλη πλευρά, η διαβεβαίωση ότι «τὸ χωριό ἦταν ἰδιοκτησία μας», δεν παραπέμπει αναγκαστικά σε σταθερές και κληρονομούμενες σχέσεις κυριότητας ή νομής ούτε δια φωτίζει τους όρους ή τη διάρκεια του υπαινισσόμενου ιδιοκτησιακού καθεστώτος. Επιπλέον, η αφήγηση του Μακρυγιάννη, πέρα από την πολύσημη (πιθανότατα μεταφορική) αναφορά στο «πατρικό χρέος», δεν μας προσφέρει πειστικά στοιχεία για να αποδώσουμε την απώλεια της ιδιοκτησίας του Τριανταφύλλου, αποκλειστικά, στις συνέπειες μιας, διόλου απίθανης για την εποχή και τον τόπο, καταχρέωσης της οικογένειας ή του χωριού.²² Ανεξάρτητα, πάντως, από θεμιτές ή αυθαίρετες εκασίες, δεδομένο παραμένει ότι, κάποια στιγμή και υπό αδιευκρίνιστες συνθήκες, ο Τριανταφύλλου φονεύεται, η «ιδιοκτησία» του χάνεται δια της βίας και ένα τμήμα της οικογένειας εξαναγκάζεται να εγκαταλείψει τον Αβορίτη.²³

Εν τέλει, για τη ζωή της οικογένειας των Τριανταφυλλοδημητράων γνωρίζουμε ελάχιστα πράγματα. Οι μαρτυρίες που διαθέτουμε (έμμεσες και ελλειπτικές –ανάμεσα σε σημαίνουσες σιωπές) δεν συνιστούν από μόνες τους επαρκή τεκμήρια για ασφαλείς υποθέσεις. Ωστόσο, οι συγκεκριμένες πληροφορίες που προσφέρουν οι αφηγήσεις του Μακρυγιάννη για κείνα τα χρόνια –και για όσα ακολούθησαν μέχρι το 1821, προϊδεάζουν για κάτι περισσότερο σύνθετο από την εικόνα μιας οικογένειας φτωχών και ειρηνικών αγροτοποιμένων, που μας κληροδότησε η σχετική φιλολογία.²⁴ Δεν διαθέτουμε τεκμήρια που να οδηγούν στο συμπέρασμα ότι οι Τριανταφυλλοδημητράιοι ανήκαν στις κοινωνικές, οικονομικές ή στρατιωτικές αυ-

θεντίες του τόπου. Κατά τούτο ο Βλαχογιάννης ορθά επισημαίνει ότι «δεν ὑπῆρξε οὗτός ποτε οὔτε ἄρματωλός, οὔτε κλέφτης. Δὲν εἶλκε τὴν καταγωγὴν του ἔκ τινος τῶν λεγομένων τζακιῶν τῆς Ρούμελης, τὰ ὁποῖα ἐνέμοντο κληρονομικῶς τὰ ἄρματωλικά καπετανάτα, ἢ ἐκυβέρνων σχεδὸν αὐταρχικῶς διὰ τοῦ τίτλου τοῦ κοτζάμπαση τὰς ἐπαρχίας».

Αυτή, όμως, η παρατήρηση, με τον απόλυτο τρόπο που τη διατυπώνει ο Βλαχογιάννης, μοιάζει να αποκλείει κάθε σχέση της οικογένειας με τον κόσμο των νοικοκυραίων ή μ' εκείνον των όπλων και της ανταρσίας. Δεν είναι τυχαίο. Το παρελθόν μιας οικογένειας φτωχών αγροτοποιμένων εγγράφεται στην κατασκευή μιας εικόνας του μελλοντικού στρατηγού από την οποία απαλείφεται –ή τουλάχιστον συσκοτίζεται– κάθε οικογενειακός δεσμός του Μακρυγιάννη με τις ηγεμονεύουσες σχέσεις και συμπεριφορές στον «τουρκοκρατούμενο Ελληνισμό». Και αυτή η εκδοχή δεν είναι δίχως συνέπειες για τη νεότερη προσωπογραφία του στρατηγού της Επανάστασης που κληροδοτήθηκε ως βεβαιότητα στη σχετική βιβλιογραφία. Οι διατυπώσεις που βρίσκουμε στο *Άπομνημόνευμα* και στα τεκμήρια που περιέχονται στο *Ἀρχεῖον Στρατηγού Μακρυγιάννη* όχι απλώς δεν αποκλείουν, αλλά στοιχειοθετούν την πιθανότητα ύπαρξης ισχυρών δεσμών των Τριανταφυλλοδημητράων με ισχυρές οικονομικά οικογένειες της περιοχής αλλά και έμμεσης ή και άμεσης εμπλοκής τους σε κλεφταρματολικά δίκτυα. Με τα τελευταία, ένα χωριό «τύπου καλύβια» (ειδικά, στα ταραγμένα για την περιοχή χρόνια του τέλους του 19 αιώνα) δεν μπορεί παρά, στον χρόνο, να είχε αναπτύξει με τους αρματολούς σχέσεις που θα διασφάλιζαν την εγγύηση των ιδιοκτησιών και, πιθανότατα, θα επέτρεπαν την ευκαιριακή ή συστηματική συμμετοχή μελών των οικογενειών του σε «προσοδοφόρες» στη συγκυρία δραστηριότητες των ενόπλων.²⁵ Οι σχέσεις αμοιβαιότητας με τις τοπικές οικονομικές και κοινωνικές αυθεντίες και η δικτύωση με τον κόσμο των αρμάτων αφορούν σε τυπικούς διαμεσολαβητικούς μηχανισμούς αναπαραγωγής του καθημερινού βίου στις κοινωνίες αυτές.

Ας ανακεφαλαιώσουμε. Οι παρατηρήσεις που προηγήθηκαν, αντιπαραβαλλόμενες με διασταυρωμένες μαρτυρίες για τα ιστορικά γεγονότα της εποχής, προσφέρουν, ασθενείς έστω, ενδείξεις για να συσχετίσουμε τον σκοτωμό του πατέρα και δύο ακόμα συγγενών του Μακρυγιάννη με την καταδίωξη των κλεφταρματολών στη Δωρίδα από τον Αλή πασά και τους κατά περίπτωση συμμάχους του, στα τέλη της δεκαετίας του 1790.

Να δοκιμάσουμε, λοιπόν, να ακολουθήσουμε τον δρόμο που χαράσσουν αυτές οι ενδείξεις. Υποβοηθητικές για την κατάστρωση κάποιων πρώτων υποθέσεων είναι πληροφορίες που μας προσφέρει το απομνημόνευμα του Θανάση Λιδωρίκη:²⁶ «Εγεννήθην περί τὸ 1788 εἰς χωρίον τῆς Δωρίδος Παλαιοκάτουνον. Ἡ οἰκογένειά μου ὁπώσοῦν ἐξῆχε τῶν ἄλλων καὶ κατὰ τὴν περιουσίαν καὶ κατὰ τὴν λοιπὴν θέσιν. Ἐκ τῶν συγγενῶν μου τινὲς εἶχον ἀσπασθῇ τὸν στρατιωτικὸν βίον [...] οἱ θεῖοι μου [Παναγιώτης] Δασκαλάκης καὶ [Δημήτρης] Κοτρώτης [...] ἀποτελοῦντες μέρος τῆς ἄρματολικῆς συμμορίας τοῦ Λουκά Καλλιακούδα. [...] Κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνη ἦτο γενικὸς καπιτάνος τῆς ἐπαρχίας Δωρίδος καὶ Κραβάρων ὁ Λουκάς Καλλιακούδας. Ὁ Ἀλῆς ἀπεφασίاسεν ἵνα καταστρέψῃ πάντας τοὺς εἰς τὸν ἄρμα-

τολικὸν βίον ἐπιδιδομένους, ἔστειλε τὸν Δερβάναγαν Μέτσα-Μπόνον (ἐκ Τεπελενίου) πρὸς ἐξόντωσιν τοῦ Καλλιακούδα, ὅστις ἐνώθεις μετὰ τοῦ Ἀλβανοῦ ληστοῦ Σάχου κατέφυγεν εἰς Καβρόλμην, ὅπου γενομένου φονικοῦ πολέμου, καθ' ὃν ἔπεν πολλοὶ Τοῦρκοι ἐφονεύθη καὶ ὁ Καλλιακούδας.²⁷ Ὁ θεῖός μου Κοτρώτης πληγῶθεις κατὰ τὴν μάχην ἐκείνη εἰς τὸν πόδα κατέφυγεν εἰς Ἰθάκην, ὅπου ἔμεινεν ἡ οἰκογένεια τοῦ Καλλιακούδα διὰ νὰ νοσηλευθῇ. Ὁ δὲ Δασκαλάκης τεθεὶς ἐπὶ κεφαλῇ τοῦ ἐναπομείναντος σώματος τοῦ Καλλιακούδα ἐλεηλάτει. Μετ' οὐ πολὺ ἤλθε Δερβέναγας τῶν Κραβάρων ὁ Μάλιο-Μέτσε πρὸς ὃν παρουσιασθεὶς ἐπροσκύνησε ὁ Δασκαλάκης. Ἐπειδὴ δὲ κατὰ τὸ ἐπικρατοῦν ἔθιμον ἔπρεπεν ἵνα σταλῇ καὶ ὁμηρος ἐκ τῆς οικογενείας εἰς Ἰωάννινα, ἀπεφασίσθη ἵνα στείλουν ἐμὲ καὶ πρὸς περαίωσιν τῶν σπουδῶν μου. [...] Ἐλθὼν εἰς Ἰωάννινα ἐπαρουσιάσθην εἰς τὸν Ἀλῆν δωδεκαετῆς ὢν».²⁸

Η χρονολόγηση των μνημονευόμενων συγκρούσεων από τον Λιδωρίκη (από την επισήμανση και μόνον της ηλικίας του όταν στέλνεται ὁμηρος στα Γιάννενα) συμπίπτει με εκείνη των «τριῶν φονικῶν ποὺ ἔγιναν εἰς τὸ σπίτι» του Τριανταφύλλου [1798-1799]. Και, καθώς θα δούμε, οι πληροφορίες που διαθέτουμε φέρουν τον σκοτωμένο πατέρα του Μακρυγιάννη να έχει σχέσεις «συγγένειας» με την οικογένεια του Λιδωρίκη.²⁹

Όπως και να συνέβησαν τα πράγματα, ο Μακρυγιάννης δεν θέλει ή δεν θεωρεί σημαντικό να κοινολογήσει επακριβώς τις συνθήκες του φονικού και η σιωπή του αυτή ενισχύει την υπόθεση ότι, ίσως, υπήρξε κάποιου είδους εμπλοκή του πατέρα και των συγγενών του σε δραστηριότητες των κλεφτών ή των *χαραμῆδων*.³⁰ Η σιωπή αυτή, όμως, χρήζει ερμηνείας και δεν επιτρέπει ασφαλή συμπεράσματα.

Καθώς είδαμε, στην αφήγηση του Μακρυγιάννη δεν διακρίνονται με σαφήνεια ίχνη οικονομικής καταστροφής ή καταχρέωσης, που ανάγκασαν την οικογένεια να εγκαταλείψει τις ιδιοκτησίες της και το χωριό. Τούτο δεν σημαίνει, βέβαια, ότι μπορεί να αποκλειστεί η πιθανότητα του οικογενειακού χρέους στο οποίο, λόγω των εντοπισμένων στις πηγές πολεμικών δραστηριοτήτων στην περιοχή, αδυνατεί να ανταποκριθεί. Η φυγή, όμως, των Τριανταφυλλοδημητράων από τον τόπο τους μοιάζει να συνδέεται, έμμεσα ή άμεσα, και με τις αλλαγές στους συσχετισμούς δύναμης ή στις σφαίρες προστασίας των κλεφταρματολών κατά την εποχή που ο Αλή πασάς επεκτείνει την κυριαρχία του στις νοτιοδυτικές ακτές της Ηπείρου και στη βορειοδυτική Ρούμελη. Καθώς τα τεκμήρια δεν αποκλείουν μια τέτοια υπόθεση, τότε τα ιστορούμενα περιστατικά, ενδεχομένως, σχετίζονται με τα παρεπόμενα της προσπάθειας καθυστάθης των ενόπλων της περιοχής από τις δυνάμεις του Αλή, με τους αρματολικούς ανταγωνισμούς που τροφοδότησε αυτή η αναταραχή και με τις εκτεταμένες λεηλασίες της Δωρίδας και των Κραβάρων στις οποίες επιδόθηκαν οι διωκόμενες ληστρικές ομάδες του Καλλιακούδα, του Σάκκου και του Δασκαλάκη, που αναφέρει ο Λιδωρίκης. Ο Μακρυγιάννης «χρωστάει» τα δεινά που πέρασε αυτός και η οικογένειά του στους κλέφτες και στους χαραμῆδες.

Σύμφωνα με τα τεκμήρια που διαθέτουμε, ο Τριανταφύλλου και οι οικείοι του σχετίζονταν με τους κύκλους των ενόπλων στους οποίους ανήκαν οι Παναγιώτης Δασκαλάκης και Δημή-

τρης Κοτρώτσης. Καθώς φαίνεται, με τους τελευταίους ο Τριανταφύλλου πρέπει να συνδέεται με σχέσεις συγγένειας, ενδεχομένως με σχέσεις «κουμπιριάς» ή και «αδελφοποίησης». Εξού και ο Μακρυγιάννης, στα δεκατέσσερά του χρόνια, ακολουθεί τα πατροπαράδοτα δίκτυα αλληλεγγύης και στέλνεται να υπηρετήσει τον «συγγενή» του Παναγιωτάκη Λιδωρίκη, άνθρωπο των όπλων και, όπως λέει, «ζαπίτη» της Δεσφίνας.³¹

Μετά τον σκοτωμό του Τριανταφύλλου, όλη η οικογένεια, εγκαταλείποντας την ιδιοκτησία της και τον τόπο, αναγκάζεται να καταφύγει στη Λιβαδειά. «Τότε διά νυχτός όλη ή φαμελιά και όλο μας τὸ σόι σηκώθηκαν και έφυγαν και ήθα παγαίνουν εις την Λιβαδιά νά ζήσουνε εκεί. Θά πέρναγαν από 'να γιοφύρι τοῦ Λιδορικοῦ όνομαζόμενον Στενό· δέν πέρναγε από άλλο μέρος τὸ ποτάμι. Έκει φύλαγαν οί Τούρκοι νά περάσουν νά τούς πιάσουνε και δεκαοχτῶ ήμέρες γκιζερούσαν εις τὰ δάση όλοι κ' έτρωγαν άγριοβάλανα και έγώ βύζαινα κ' έτρωγα αυτό τὸ γάλα. Μήν υποφέροντας πλέον την πείνα, άποφάσισαν νά περάσουνε από τὸ γιοφύρι και ὡς βρέφος έγώ μικρό, νά μήν κλάψω και χαθοῦνε όλοι, άποφάσισαν νά με πετάξουν εις τὸ δάσος, εις τὸν Κόκκινον όνομαζόμενον, και προχώρεσαν διά τὸ γιοφύρι. Τότε μετανογάει ή μητέρα μου και τούς λέγει· «Η άμαρτία τοῦ βρέφου θά μάς χάση, τούς εἶπε· περνάτε έσεις και σύρτε εις τὸ τάδε μέρος νά σταθήτε» [λέξεις τινές έφαρμέναι]. Τὸ παίρνω κι' άν έχω τύχη και δέν κλάψη, διαβαίνουμε» [λέξεις τινές έφαρμέναι] ή μητέρα μου κι' ὁ Θεός μάς έσωσε. Αὐτὰ όλα τάλεγε ή μητέρα μου και οί άλλοι συγγενεῖς».³²

Κοντά στις ιδιαίτερες περιστάσεις της γέννησής του, η «αλήθεια» για τα εκ νέου θαυμαστά «γεγονότα» που σχετίζονται με την τύχη του παιδιού εξυφάνεται κι εκείνη στα μοτίβα του κοινού μύθου. Κι εδώ αγνοούμε τις διαμεσολαβήσεις που μορφοποιούν τις μνήμες του Μακρυγιάννη. Ωστόσο, στην αφηγηματική ακολουθία –που υπαγορεύεται από τον κώδικα του μύθου, το βρέφος, ο μελλοντικός ήρωας, φέρεται να είναι ξεγραμμένο. Επί δεκαεπτά ή δεκαοκτώ ήμέρες που κράτησε η περιπλάνηση των διωκόμενων στο δάσος, όπως γράφει, η μητέρα έτρωγε βελανίδια και «μ' αυτό τὸ γάλα» τον τάζει. Στην κορύφωση της διήγησης οι συγγενείς –ακόμα και η μητέρα του Βασιλική– αποφασίζουν να θυσιάσουν το αθώο «βρέφος» για το κοινό καλό. Ο μικρός Γιάννης εγκαταλείπεται στο δάσος ώστε να μην προδώσει με το κλάμα του τη διαφυγή της ομάδας. Καθώς συμβαίνει στις Γραφές και στα παραμύθια, η σωτηρία των πολλών απαιτεί τη θυσία του αθώου και μόνο η παρέμβαση του Θεού μπορεί να αλλάξει τη ροή των πραγμάτων. Έτσι γίνεται και στην περίπτωση του «προορισμένου» Μακρυγιάννη. «ή άμαρτία τοῦ βρέφου θά μάς χάση», θα πει η μητέρα του και, μετανιώντας, θα γυρίσει πίσω για να τον πάρει με κίνδυνο της ζωής της. Η δοκιμασία της μάνας, ο «πειρασμός» για την εγκατάλειψη και, εν συνεχεία, η απόφαση για τη σωτηρία του βρέφους, εγγράφονται στη διεκπεραίωση του σχεδίου της Θείας Πρόνοιας για τον «προορισμό» του Μακρυγιάννη.³³

Όπως και στα σχετικά με τη γέννησή του, έτσι και για την περίπτωση της καταδίωξης, στο «Αὐτοβιογραφικὸ Σχεδιάσμα Α'» του Μακρυγιάννη έχουμε μια χαλαρότερα προσαρμοσμένη στις απαιτήσεις του μύθου, λιγότερο δραματική περιγραφή του περιστατικού: «[...] 17 ήμερόνυκτα ήμαστε κρυμμένοι μέσα στὰ

δάση. [...] κρυφίως πηγαίναμε στοὺς συγγενεῖς και φίλους και παίρναμε ὀλίγο άλεύρι, γιατί φυλάγανε οί Τούρκοι γιά νά μάς πιάσουνε, και με άγρια βελάνια ζούσαμε». Επιπλέον, στο κείμενο αυτό ο Μακρυγιάννης αναφέρει τον εαυτό του ως «μικρό» ή ως «παιδί» και όχι ως «βρέφος», ενώ η μητέρα του δεν συμμετέχει στην απόφαση εγκατάλειψής του στο δάσος: «Άποφάσισαν όλοι οί συγγενεῖς νά με πετάξουν γιατί ήμουν μικρός και έκλαιγα. Αυτό δέν τὸ έδέχτηκε ή μητέρα μου· τούς εἶπε· “Περάστε έσεις και άν δέν σᾶς πάρουν οί Τούρκοι χαμπέρι περνάω και έγώ ύστερα με τὸ παιδί μου”. [...] Τύφλωσε ὁ Θεός τούς Τούρκους και πέρασαν και δέν τούς πήραν χαμπέρι. Ύστερα μ' έβαλε στὸ βυζι έμένα και επέρασε κι' εκείνη με τ' έμένα».³⁴

Μπορούμε, όπως θα δειχθεί κατωτέρω, να υποθέσουμε με ασφάλεια ότι το επεισόδιο συμβαίνει γύρω στα 1799. Ο κύθος θέλει τον Μακρυγιάννη «βρέφος» – κι αυτό το μοτίβο κυριαρχεί στο *Άπομνημονεύματα*. Σε κάθε περίπτωση, η εγκατάλειψη ή ο φόνος βρεφών σε ανάλογες περιπτώσεις είναι γεγονός επαναλαμβανόμενο.³⁵ Η εξιστόρηση, όμως, των γεγονότων σε μια λιγότερο δραματική εκδοχή, όπως αυτή που βρίσκουμε στο «Αὐτοβιογραφικὸ Σχεδιάσμα Α'», οδηγεί στην αντικατάσταση της λέξης «βρέφος» από τους ακριβέστερους χαρακτηρισμούς «μικρός» και «παιδί». Έτσι, λοιπόν, για την ορθή χρονολόγηση του περιστατικού, οι διατυπώσεις «βρέφος έγώ μικρό» ή «μ' έβαλε στὸ βυζι έμένα και επέρασε κι' εκείνη με τ' έμένα» κτλ, που υπάρχουν στα *Άπομνημονεύματα*, πρέπει να διαβαστούν παράλληλα με τις πληροφορίες που δίνει η δεύτερη διήγηση της φυγής.

Όπως θα υποστηριχθεί στη συνέχεια, η γέννηση του Μακρυγιάννη μπορεί νόμιμα να τοποθετηθεί στα 1795. Εάν τα φωνικά ή η παρεπόμενη φυγή της οικογένειας του σκοτωμένου Τριανταφύλλου αφορούν στην περίοδο 1798-99, στον καιρό, δηλαδή, της καταδίωξης των ενόπλων του Δασκαλάκη, τότε, κατά το επεισόδιο της καταδίωξης, ο Μακρυγιάννης δεν είναι βρέφος, όπως απαιτεί η προσαρμογή της διήγησης στο μυθικό πρότυπο, αλλά είναι «παιδί», τεσσάρων περίπου ετών. Έτσι αποκτά νόημα η, κατά τ' άλλα ανακόλουθη, πληροφορία που μας δίνει ότι τον *βύζαξε η μητέρα του τέσσερα χρόνια*.³⁶

Στο ίδιο σχήμα της δοκιμασίας και του «προορισμού» αναπτύσσεται και η αφήγηση όσων ακολούθησαν μέχρι την ενηλικίωση του Μακρυγιάννη. «Σηκωθήκαμεν όλη ή φαμελιά και συγγενεῖς και πήγαμε εις Λιβαδειά και μάς περιποιήθηκαν οί φιλόανθρωποι άρχοντες εκεί κάμποσον καιρόν, όσο όπού πιαστήκαμεν και κάναμεν εκεί σπίτια, ύποστατικά. Έγώ εἶνα ὡς έφτά χρονών. Με έβαλαν νά εργάζομαι σέ έναν έκατό παράδες τὸν χρόνο, τὸν άλλον χρόνον πέντε γρόσια», συνεχίζει η αφήγηση του παιδικού βίου.³⁷

Ωστόσο, και στα *Άπομνημονεύματα* και στα *Όράματα και Θάματα* η διήγηση εμφανίζει πάλι σημαντικά κενά. Από το περιαστατικό της εγκατάλειψης και της σωτηρίας του μικρού Μακρυγιάννη μέχρι που έγινε «ὡς έφτά χρονών» έχουν περάσει περίπου τρία χρόνια, διάστημα που στη γραφή τού *Άπομνημονεύματος* ορίζεται αφηρημένα ως «κάμποσος καιρός». Τότε, όπως μας λέει ο ίδιος, η οικογένεια έχει πια αποκατασταθεί στον καινούριο τόπο και, με τη βοήθεια των «φιλόανθρωπων άρχόντων», έχει αποκτήσει ξανά «σπίτια και ύποστατικά».

«Όλίγα», συμπληρώνει στο «Αὐτοβιογραφικὸ Σχεδιάσμα Α'».

Γνωρίζουμε από τις σχετικές αφηγήσεις ότι η οικογένεια του Τριανταφύλλου και οι καταδιωκόμενοι συγγενείς του πήραν εξ αρχής τον δρόμο για τη Λιβαδειά όπου, καθώς φαίνεται, υπήρχαν εκ των προτέρων εξασφαλισμένοι οι όροι της υποδοχής και της επιβίωσής τους.³⁸ Δύσκολα μπορούμε να υποθέσουμε ότι αυτά τα «όλίγα σπίτια και ύποστατικά» που αξιώθηκε να έχει η οικογένεια του Μακρυγιάννη τα παρέχει μόνο η «φιλανθρωπία» των αρχόντων. Διαγράφεται, δηλαδή, στην αφήγηση του Μακρυγιάννη ένα συγκροτημένο δίκτυο σχέσεων αμοιβαιότητας και αλληλεγγύης που συνδέει τον Αβορίτη με την οικογένεια Λιδωρίκη, με τους «άρχοντες» της Λιβαδειάς και, όπως θα δούμε, με τοπικούς παράγοντες στο Σερνικάκι των Σαλώνων και στη Δεσφίνα.³⁹

Στα *Όράματα και Θάματα* ο Μακρυγιάννης περιγράφει λεπτομερώς τις δουλειές που έκανε και μας λέει ότι, για τα επτά χρόνια που εργάστηκε σαν «δοῦλος», πήρε μισθό που, συνολικά, αναλογούσε σε δυόμισι γρόσια τον χρόνο.⁴⁰ Οι υπηρεσίες, δηλαδή, που προσέφερε ως τα δεκατέσσερά του χρόνια απέφεραν στην οικογένειά του συνολικά δεκαεπτάμισι γρόσια. «έπλενα άκαθαρσίες τῶν μικρῶν παιδιῶν, άγγειά, άλογα συγύρισμα και άλλες πηρεσίες, και πλερώθηκα από δυόμισυ γρόσια τὸν κάθε χρόνον», γράφει.

Στο απόσπασμα καταγράφεται η φυσική δυσφορία του μικρού Γιαννάκη, όταν τον έβαζαν να πλένει «άκαθαρσίες τῶν μικρῶν παιδιῶν, άγγειά» κλπ. Φυσικά, στην καταγραφή αυτής της δυσφορίας μεσολαβεί η μνήμη του αφηγητή, «Γενικοῦ άρχηγοῦ τῆς έκτελεστικῆς δύναμης τῆς Πελοπόννησος και Σπάρτης», που θυμάται: «Αφοῦ έκανα πολλές δουλειές, ήθελα νά κάνω κι' άλλες δουλειές ταπεινές τοῦ σπιτοῦ και νά περιποιώμαι τὰ παιδιά. Τότε αυτό ήταν ὁ θάνατός μου. Δέν ήθελα νά κάμω αυτό τὸ έργον και μ' έδερναν και οί άφεντάδες και οί συγγενεῖς».⁴¹ Επειδὴ «άρφάνεψε»,⁴² εξηγεί ο ίδιος στα *Όράματα και Θάματα*, τον ανάγκασαν να μπει σ' αυτήν την «'πηρεσία» που, όπως συμπληρώνει, «τὸν εἶχε κατανήση νά χαθῇ».

Ποιος είναι, άραγε, ο λόγος για τον οποίον ο Μακρυγιάννης θεωρεί απαραίτητο να εξηγήσει, εκ των υστέρων και με τέτοια ένταση, τις περιστάσεις που ανάγκασαν τη μητέρα και τους συγγενείς του να τον βάλουν «δοῦλο» με το ζόρι; Γιατί, δηλαδή, θεώρησε αναγκαίο να σταθεί και να εκθέσει με τόσο δραματικές λεπτομέρειες την παιδική του δυσφορία για καταστάσεις που, στη συγκεκριμένη εποχή και τον τόπο, δεν αποτελούσαν κατ' ανάγκην ταπεινωτική εξαίρεση στις κανονικότητες του καθημερινού βίου των «φτωχῶν» ανθρώπων; Στο σημείο αυτό μπορούμε, ίσως, να επανέλθουμε στις πιθανολογήσεις που προηγήθηκαν. Παίρνοντας υπ' όψιν κατά γράμμα τις ελλειπτικές ακολουθίες της εξιστόρησης των παιδικών του χρόνων, διαφαίνονται οδυνηρά βιωμένες από τον Μακρυγιάννη ασυνέχειες στην οικογενειακή του ιστορία. Ασυνέχειες που λανθάνουν στο υπόρρητο της αφήγησης των γεγονότων και που δεν αποτυπώνονται παρά στις αξιολογήσεις που εμφίλοχρουν σε αυτήν.

«Σηκώθηκα και πήρα και άλλα παιδιά και πήγαμεν εις Φήβα. Η κακή τύχη και εκεί οί συγγενεῖς ήρθαν και μάς πιάσανε και με φέρανε πίσω εις την Λιβαδειά και εις τὸν ίδιον άφέντη. Και την

ίδια 'πηρεσία εξακολουθοῦσα κάμποσον καιρόν».⁴³ Επιστρέφοντας, ο μισθός του διπλασιάστηκε κι έφτασε στα «πέντε γρόσια».⁴⁴ Όμως ούτε αυτό κατασίγασε τη δυσφορία του: «Τότε διά νά γλυτώσω από αυτήν την 'πηρεσίαν, ὅτι ή φιλοτιμία μου δέν με άφηνε ήσυχον ούτε 'μέρα ούτε νύχτα, άρχισα ξύλο, τρύπημα κεφάλια τῶν παιδιῶν και τῆς ίδιας μου μητέρας και έφευγα μέσα τις ράχες. Και μ' αυτό βαρέθηκαν και με λευτέρωσαν, ὅτι αυτή ή 'πηρεσία μ' εἶχε κατανήση νά χαθῶ».⁴⁵ Δεδομένου ότι η περιγραφή και οι κρίσεις γίνονται εκ των υστέρων, ο αυτοβιογραφούμενος στρατηγός φέρεται, ως παιδί, κληρονόμος της μετέπειτα ιστορίας του. Ωστόσο κι εδώ υπάρχουν ερωτηματικά που συνοδεύουν τη γραφή. Οι, εκ πρώτης όψεως παράταιρες για ένα επτάχρονο παιδί, αξιολογήσεις που ανασύρει από τη μνήμη του ο Μακρυγιάννης μαρτυρούν για μια σύνθετη οικογενειακή παράδοση. Στις συμπεριφορές και τις οικογενειακές στρατηγικές των Τριανταφυλλοδημητριάων είναι ορατές οι δικτυώσεις με τοπικές αυθεντίες του πλούτου και των αρμάτων.

Καθώς σημειώσαμε ήδη, κοντά στα δεκατέσσερά του χρόνια η οικογένειά του θα τον στείλει στη Φωκίδα, στην υπηρεσία τού «συγγενή» Παναγιωτάκη Λιδωρίκη που φέρεται να είναι ζαπίτης στη Δεσφίνα.⁴⁶ Την ίδια εποχή βρίσκουμε τον αδελφό τού Μακρυγιάννη, τον Γεώργιο Δημητρίου-Καψιμάλη εγκατεστημένο στην ίδια περιοχή, στο Σερνικάκι των Σαλώνων, όπου θα παντρευτεί και θα κάνει σπιτικό.⁴⁷

Ο Μακρυγιάννης από την παραμονή του στη Δεσφίνα δεν μνημονεύει παρά μόνο το περίφημο επεισόδιο με το ντουφεκι του Λιδωρίκη, στο πανηγύρι του Αγίου Ιωάννη: «Έγινα ὡς δεκατεσσάρων χρονῶν [...]. Στάθηκα με εκείνον μιάν ήμέρα. Ήταν γιορτή και παγγύρι τ' Αγιαννιοῦ. Πήγαμεν εις τὸ παγγύρι· μὲδωσε τὸ ντουφέκι του νά τὸ βαστῶ. Έγώ θέλησα νά τὸ ρίξω, έτζακίστη. Τότε μ' έπιασε σέ όλον τὸν κόσμο ὀμπρός και με πέθανε εις τὸ ξύλο. Δέν μ' έβλαβε τὸ ξύλο τόσο, περισσότερον ή ντροπή τοῦ κόσμου. Τότε όλοι τῶγαν και πίναν και έγώ έκλαιγα. Αυτό τὸ παράπονον δέν ήύρα άλλον κριτή νά τὸ εἰπῶ νά με δικιώση, έκρινα εύλογον νά προστρέξω εις τὸν Αἰγιάννη, ὅτι εις τὸ σπίτι του μόγινε αὔτειν ή ζημιὰ και ή άτιμία. Μπαίνω την νύχτα μέσα εις την έκκλησιά του και κλειῶ την πόρτα κι' άρχινῶ τὰ κλάματα με μεγάλες φωνές και μετάνοιες· τ' είναι αυτό όπουγινε· σ' έμέναν, γομάρι εἶμαι νά με δέρνουν. Και τὸν περικαλῶ νά μου δώση άρματα καλά κι άσημένα και δεκαπέντε πουγγιὰ χρήματα και έγώ θά τοῦ φκιάξω ένα μεγάλο καντήλι άσημένιον. Με τις πολλές φωνές κάμαμεν συμφωνίες με τὸν άγιον».⁴⁸

Στο απόσπασμα αυτό βρίσκουμε αξιοσημείωτα στοιχεία που χαρακτηρίζουν την προσωπικότητα και τη γραφή του Μακρυγιάννη. Κατ' αρχάς, για να συνεχίσουμε τους προηγούμενους συλλογισμούς, πρέπει να σταθεί κανείς στη σχέση του δεκατετράχρονου με τον πολιτισμό των όπλων. Με κρυμμένη περηφάνια σημειώνει: «μὲδωσε τὸ ντουφεκι του νά τὸ βαστῶ». Το γεγονός ότι ο ζαπίτης άφησε τον δεκατετράχρονο να βαστάει το όπλο του στο πανηγύρι σήμαινε, μπροστά σε όλους, πως στον μικρό Γιάννη δίδονταν κίολας εύσημα του κόσμου της ανδροπρέπειας. Μόνο που ο νεαρός θέλησε να κάνει ένα ακόμα βήμα, δείχνοντας στο αφεντικό του και στους παριστάμενους ότι «ξέρει» να ρίχνει το τουφέκι. «Έγώ θέλησα νά τὸ ρίξω, έτζακίστη. Τότε μ' έπιασε σέ όλον τὸν κόσμο ὀμπρός και με

πέθανε εις τὸ ξύλο».⁴⁹ Ὅπως παρατηρεῖ ο Δ. Τζάκης, «εκείνο που παρακινεῖ τον Μακρυγιάννη δεν είναι άλλο από την πρόθεσή του να αποδείξει στους ενήλικες που βρίσκονται στο πανηγύρι ότι έχει ήδη γίνε- νει “άνδρας”. Εδώ είναι ο λόγος που δεν τον “έβλαψε” τόσο ο ξυλοδαρμός, αλλά μάλλον η δημόσια δια- πόμπευσή του· η “ντροπή τοῦ κόσμου”, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει».⁵⁰

Στο Ἀπομνημόνευμα, στο «Αὐτοβιογραφικὸ Σχεδιάσμα Α'» αλλά και στα Ὁράματα καὶ Θάματα ο Μα- κρυγιάννης δίνει βαρύνουσα σημασία στο περιστατικό. Ὅπως φαίνεται, η αρνητικά φορτισμένη στον λαϊκό πολιτισμό κατοπινὴ του τοκογλυφικὴ δραστηριότητα –με «διάφορο» μάλιστα που, κάποτε, φθά- νει και το 200% ἢ το 300%, βρίσκει σ' αυτό το εφηβικὸ αἶσθημα της «ντροπῆς τοῦ κόσμου» μια αναδρο- μική δικαίωση. Οι εξαιρετικά αποδοτικές μελλοντικές οικονομικές δραστηριότητες του Μακρυγιάννη εἶναι μέρος των «συμφωνημένων» με τον Ἅγιο, στοιχείο του προνοιακοῦ σχεδίου για την τύχη του αυ- ριανοῦ στρατηγού και, κατὰ τούτο, για τον απομνημονευματογράφο δεν υπόκεινται στην κοινωνικά διά-

χυτη αρνητικὴ αξιολόγηση της τοκογλυφίας.⁵¹

Στην αυτοβιογραφία, λοιπόν, του Μακρυγιάννη ο αδικημένος ἐφηβος παρακαλεῖ και διαπληκτίζεται με τον Ἅγιο ὥσπου, «μὲ τίς πολλές φωνές», να διασφαλιστεῖ η αποδοχὴ της συμφωνίας: Ἐνα «μεγάλο καντήλι ἀσημένιο» για «ἄρματα καλὰ καὶ ἀσημένια καὶ γιὰ δεκαπέντε πουγγιὰ χρήματα», επτάμισι χιλιά- δες γρόσια.⁵² Ο Αἰγιάννης γίνεται ἐδὼ συνομιλητής, εταῖρος, «φίλος ἀληθινός». Ὅπως, ακριβώς, εμφα- νίζονται στα Ὁράματα καὶ Θάματα οἱ Ἅγιοι, ἡ Παναγία, ἀκόμα και ο ἴδιος ο Θεός. Η σχέση αὐτὴ ταιριά- ζει περισσότερο μ' εκείνη την παράδοση που θέλει τους κλέφτες να μπαίνουν και να προσκυνοῦν στην εκκλησιά αρματωμένοι, παρὰ με την συνήθη σχέση με τα θεῖα ἐνός παιδιοῦ φτωχῆς και ταπεινῆς οικο- γένειας.⁵³ Βεβαίως, οἱ ἀρχές και οἱ ἀξίες που χαρακτηρίζουν τον ἐνοπλο βίο διαχέονται σε στερεότυ- πες νοητικές σταθερές και διαπερνοῦν ολόκληρο το πλέγμα του λαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Στοιχεῖα του πολι- τισμοῦ της αρχαϊκῆς ἀνταρσίας διαθλῶνται σε ολόκληρο το φάσμα του καθημερινοῦ βίου και εγγρά- φονται στην κοινωνικά διάχυτη συμβολικὴ της ἀνδροπρέπειας. Εκείνο, ὁμως, που ξεφεύγει ἀπὸ τον κα- νόνα εἶναι ὅτι στη μαρτυρία του Μακρυγιάννη παρατηροῦμε ἀσυνήθιστα συγκροτημένη και συνεκτικὴ πυκνότητα καταφάσεων στον πολιτισμὸ των ὁπλων ἐνῶ, ταυτόχρονα, διακρίνουμε μια ἐξ ἴσου πυκνή, λογικὰ ἐπεξεργασμένη και ἐντονη ἐκφραση δυσφορίας ἀπέναντι στα κλέφτικα πράγματα και στην αρ- ματολικὴ παράδοση.

Ας ἐπιστρέψουμε, ὁμως, στην αφηγηματικὴ ροὴ των Ἀπομνημονευμάτων: «Σὲ ὀλίγον καιρὸν γράφει

ὁ ἀδελφὸς τοῦ ἀφέντη μου ἀπὸ τὰ Γιάννενα ὅτι θέλει ἓνα παιδί νὰ τοῦ κάνει χοσμέτι. Μ' ἔστειλαν ἐμένα, τὰ 1811».⁵⁴ Σχολιάζο- ντας το ἀνωτέρω ἀπόσπασμα σημειώνει ο Βλαχογιάννης: «Ἐκ τῆς χρονολογίας ταύτης [1811], παρατιθεμένης πρὸς τὴν ὀλί- γον ἀνωτέρω σημειουμένην ἡλικίαν τοῦ Μακρυγιάννη [“ἔγινα ὡς δεκατεσσάρων χρονῶν”], καὶ ἐξ ἄλλων μαρτυριῶν, περὶ ὧν ὁ λόγος ἐν τῇ εἰσαγωγῇ τοῦ πρώτου τόμου, ἐξάγομεν κατὰ δυ- νατὴν προσέγγισιν τὸ ἔτος γεννήσεως τοῦ Στρατηγοῦ [1797]».⁵⁵ Ἐν προκειμένῳ ο Βλαχογιάννης, μὴ ἔχοντας ἀκόμα στη διάθεσή του τεκμήρια που ἦρθαν ἀργότερα στο φῶς (ὅπως λ.χ. το χει- ρόγραφο του Ὁράματα καὶ Θάματα), ἐννοεῖ συσταλτικὰ το πε- ριεχόμενο της φράσης του Μακρυγιάννη «σὲ ὀλίγον καιρὸν». Στα Ὁράματα καὶ Θάματα, ὁμως, ο Μακρυγιάννης συγκεκριμε- νοποιεῖ αὐτόν τον ἀόριστο «ὀλίγον καιρὸν», διευκρινίζοντας πῶς ἐμεινε κοντὰ στον Π. Λιδωρίκη περισσότερο ἀπὸ δύο χρό- νια. «Σὲ δυὸ τρία χρόνια πῆγα εἰς τὴν Ἄρτα, εἰς τὸν ἀδελφόν μου», ἀναφέρει.⁵⁶

Επιχειρώντας να συμπληρώσουμε τα κενὰ στη χρονολόγη- ση, ας διαβάσουμε παράλληλα τα δύο ἱστορικά: «Πῆγα εἰς ἓναν συγγενή μου, ἔγινα ὡς δεκατέσσερων χρονῶν ἀπάνω κά- τω. [...] Ἦταν ὁ ἀδελφός μου μὲ τὸν Ἀλήπασια καὶ ἦταν ζαπίτης αὐτὸς εἰς Ντεσφίνα. [...] Σὲ δυὸ τρία χρόνια πῆγα εἰς τὴν Ἄρτα, εἰς τὸν ἀδελφόν μου [...] ὅτι θέλει ἓνα παιδί νὰ τοῦ κἀνὴ χοσμέτι. Μ' ἔστειλαν ἐμένα, τὰ 1811 [...] Ἐκατσα μὲ αὐτοὺς ὡς δέκα χρόνια».

Σύμφωνα με αὐτὲς τις καταγραφές μπορούμε, με σχετικὴ ἀσφάλεια, να θεωρήσουμε ὅτι ο Μακρυγιάννης τοποθετεῖ τὴ γέννησή του ἀνάμεσα στο 1794 και το 1795. Η δευτέρη χρονο- λογία μοιάζει πιθανότερη. Η διατύπωση «ἔγινα ὡς δεκατέσσε- ρων χρονῶν ἀπάνω κάτω» σημαίνει, μάλλον, ὅτι, τὴν ἐποχὴ εκείνη, ο νεαρός Μακρυγιάννης κόντευε, παρὰ ὅτι εἶχε περά- σει τα δεκατέσσερά του χρόνια. Το πιθανότερο εἶναι ὅτι ἡ ἀνα- φορὰ στην ἡλικία των δεκατεσσάρων ἐτῶν δὲν ἔχει να κάνει με τὴν ἐλευση του Μακρυγιάννη στη Δεσφίνα ἀλλὰ, ἐιδικώς, στο περιστατικὸ με το τουφέκι του ζαπίτη στο πανηγύρι του Ἁγίου Ἰωάννου. Ὑπὲρ αὐτῆς της ἐκδοχῆς συνηγορεῖ και ἡ διαφορετι- κὴ διατύπωση που βρίσκουμε στο «Αὐτοβιογραφικὸ Σχεδιάσμα Α'»: «Ἐγὼ ἔγινα ὡς 13 χρονῶν καὶ πῆγα στὴ Ντεσφίνα, σ' ἓνα χωριὸ τῶν Σαλῶνων».⁵⁷

Ἀν ἰσχύουν τα ἀνωτέρω, ο Μακρυγιάννης μῆκε στην υπη- ρεσία του Θανάση Λιδωρίκη στα 1811, σε ἡλικία δεκαεξὶ περί- που ἐτῶν.⁵⁸ Σύντομα ἐξασφάλισε τὴν ἐμπιστοσύνη του ἀφέντη του, ο οποίος, καθὼς ἦταν ἀναγκασμένος να περνά τον περισ- σότερο καιρὸ του στα Γιάννενα στην αὐλὴ του Ἀλῆ πασά, ἀνέ- θεσε στον Μακρυγιάννη τα ψώνια του σπιτιοῦ του στην Ἄρτα: «[...] τὸν γύρεψε ὁ Ἀλήπασας νὰ πάγη, ὅτι τὸν ἀγαποῦσε καὶ τὸν εἶχε γιὰ τὰ μυστικά του γράμματα. [...] Τότε γυρεῖ νὰ μ' ἀφήσῃ εἰς τὸ σπίτι μου ἐμένα· δὲν ἤθελα νὰ κάτζω. Μοῦ εἶπε: “Θὰ κάτξης καὶ μὲ τὸ στανιόν”. Αὐτὸ δὲν μποροῦσα νὰ τὸ ἀπο- φύγω, ὅτ, εἶχε τὴν δύναμη. Ἐκατσα μὲ συμφωνίες ὅτι ἐγὼ ὡς δοῦλος δὲν κάθομαι. “Κάνω τὴν ἵπηρεσία τοῦ σπιτιοῦ σου, ὁμως θὰ γνωριστῶ καὶ μὲ τοὺς κατοίκους νὰ δανειστῶ, νὰ κάμω καὶ ἐμπόριο, ὅτ' εἶμαι γυμνός, νὰ ντυθῶ. (Αὐτὸς ἦταν φιλάργυρος, δὲν μὸδινε τίποτα). Πρῶτὴ συμφωνία αὐτεῖνῃ, τοῦ εἶπα, καὶ δεῦτερον τὰ ψώνια τοῦ σπιτιοῦ σου, νὰ βαστάῃ ἡ γυναῖκα σου

τὰ χρήματα καὶ τὸν λογαριασμόν, ξέρει γράμματα, καὶ νὰ μοῦ δῖνῃ νὰ τῆς ψωνίζω, νὰ ζηάζῃ ὅταν φέρνω τὸ ψώνιο καὶ ὁ,τι κἀνῃ νὰ πλερώνῃ. Τὸ ἴδιον καὶ εἰς τ' ἄλλα τὰ ψώνια, νὰ μὴν μὲ λέτε ὅτι σὰς ἐκλεψα· ὅτι τώρα μὲ βλέπετε γυμνὸν καὶ αὔριον ντυμένον καὶ θὰ λέτε ὅτ' εἶμαι κλέφτης”. Ἐκατσα μ' ἐκείνες τίς συμφωνίες ὅπου τοῦ εἶπα καὶ ἔκαμα· σ' αὐτὸν δέκα χρόνους. Μὸδωσε καὶ αὐτὸς διὰ μιστὸν τετρακόσια γρόσια ὅλα».⁵⁹

Απὸ το 1814, σε ἡλικία δέκα ἐννέα ἐτῶν, ο Μακρυγιάννης φαίνεται ὅτι, πέρα ἀπὸ τις υπηρεσίες που προσφέρει στο σπί- τι του Λιδωρίκη, ἔχει ἤδη ἀρχίσει νὰ καταγίνεται με τίς πρώτες του επιχειρηματικὲς δραστηριότητες. Εἶναι μια περίοδος οικο- νομικῆς και ἐμπορικῆς κάμψης για τὴν Ἄρτα. Ὡστόσο, οἱ επι- χειρηματικὲς δυσκολίες αὐτῆς της συγκυρίας φαίνεται νὰ αποτελοῦν πλεονέκτημα για τὸν Μακρυγιάννη, που ἀναπτύσ- σει καὶ διευρύνει τίς δραστηριότητές του στηριζόμενος στην ἐπιρροή και στο δίκτυο του «εὐεργέτη του» Θανάση Λιδωρίκη. Ο Λιδωρίκης φαίνεται νὰ ἐγκρίνει καὶ νὰ ἐνθαρρύνει τίς επιχει- ρηματικὲς και χρηματοπιστωτικὲς δραστηριότητες του υποτα- κτικοῦ του. Το πιθανότερο, μάλιστα, εἶναι ὅτι κι ο ἴδιος ἐπεν- δύει σ' αὐτές.⁶⁰ Το καλοκαίρι του ἰδιοῦ χρόνου ο Μακρυγιάν- νης διαθέτει τα ἀναγκαῖα χρήματα ὥστε νὰ βάλει νὰ νοικοκυ- ρέψουν τὸν χώρο ὅπου κάθονταν τα βράδια οἱ προεστοὶ και οἱ ἐμποροί, για νὰ τοὺς καλοπιάνει και νὰ τοὺς προσφέρει, ὅπως γράφει, «ὁ,τι τοὺς χρειάζονταν». Ἐφταξε, δηλαδή, ὅπως μας λέει ο Βλαχογιάννης, ἓνα εἶδος καφενέ. «Ἐκεῖ ἔμπρὸς εἰς τὸ σπίτι μου [Λιδωρίκη] ἦταν μία πιάτζα καὶ μαζώνταν οἱ ἄρχοντες, οἱ ἐμποροὶ καὶ κάθονταν ὡς τὰ μεσάνυχτα τὸ καλοκαίρι. Τότε ἐγὼ ἔβανα καὶ καθάριζαν τὸ μέρος ἐκεῖνο, τοὺς ἔδινα καὶ ὁ,τι τοὺς χρειάζονταν, τοὺς καλόπινα. Γνωρίστηκα μ' ὅλους αὐτοὺς καὶ μὲ τοὺς προεστοὺς τῶν χωριῶν». Ἴσως, τα ἐξοδα ἐκεῖνης της χρονιάς νὰ ἐπιβαρύνθηκαν κι ἀπὸ τὴν ἀγορὰ μέ- ρους του προσωπικοῦ του οπλισμοῦ.⁶¹

Οἱ πρώτες, μικρῆς ἐμβέλειας, επιχειρηματικὲς του δρα- στηριότητες πρέπει νὰ ἀπέβησαν κερδοφόρες. Εἰδάλλως, δὲν θα μπορούσε νὰ φανεῖ ἀξιόχρεος στα μάτια «τῶν προεστῶν καὶ τῶν ἐμπόρων», ὥστε νὰ του ἐμπιστευθοῦν «πέντε-ἔξι χιλιά- δες γρόσια» που του δάνεισαν τὸ φθινόπωρο του 1814.

«Ζήτησα ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς προεστοὺς καὶ ἐμπόρους ἓνα δά- νειον καὶ μὲ δανείσαν πεντέξι χιλιάδες γρόσια· εἶχα καὶ ἐγὼ ὡς τότε καπετάλι εἰκοσιτέσσερα γρόσια, τὰ προστόχησα εἰς τοὺς χωργιᾶτες καὶ ἔπιασα βρώμῃ τὸν χειμῶνα, νὰ τὴν λάβω εἰς τ' ἁλώνια. Τὴν πῖανω τέσσερα γρόσια τὸ ξαῖ, τὴν σύναξα εἰς τ' ἁλώνια (καὶ ἦταν ἔλλειψη) καὶ τὴν πουλῶ δεκαῆξι. Πῖανω ὅλα αὐτὰ τὰ χρήματα. Τὴν ἄλλη χρονιὰ τὸν χειμῶνα τὰ πῖανω ἀρα- ποσῖτι ἀπὸ ἔντεκα γρόσια τὸ ξαῖ· τὸ συνάζω εἰς τ' ἁλώνια, τὸ πουλῶ εἰς τὴν Ἄρτα τριάντα τρία. Ὅτ' ἦταν πανούκλα εἰς τὴν Ἄρτα καὶ ἦταν ἔλλειψη τὸ ψωμί.⁶² [...] Ὑστερα ἄρχισα τὸ ἐμπό- ριον καὶ μ' εἶχαν οἱ κάτοικοι Ρωμαῖγοι καὶ Τοῦρκοι ὡς ταμίαν καὶ ἐκαζάντησα τοῦ Θεοῦ τὰ ἐλέγη καὶ ἔφκιασα σπίτι ὑποστατικά καὶ εἶχα καὶ μετρητὰ καὶ ὁμολογίες πληθους καὶ τῆς ἔχω ὡς σή- μερον περίπου ἀπὸ σαράντα χιλιάδες γρόσια. Καὶ τὸ κιμέρι μου γιομάτο».⁶³ Ο Γιαννάκης του Λιδωρίκη, στο περιβάλλον του ἀφέντη του, φαίνεται νὰ ἔχει μάθει καλὰ τοὺς κανόνες τοὺς ἐμπορικοῦ και του τοκογλυφικοῦ κέρδους. Βέβαια, καθὼς ση- μειώνει ο Σ. Ι. Ἀσδραχάς, «Ο Μακρυγιάννης ἀνῆκει στὸν οικο-

νομικό τύπο που με μονότονη κανονικότητα απαντάμε στην Τουρκοκρατία: μετέχοντας σε μιὰ οικονομία όπου η αυτοκατανάλωση δεν καλύπτει τις ανάγκες των πόλεων και όπου η άνιση ανταλλαγή συνιστά το βασικό χαρακτήρα της αγοράς, έσωτερικής και εξωτερικής, λειτουργεί μέσα στα άσφαλή πλαίσια κέρδους που προσφέρει η ύπαρξη ενός κεφαλαίου αποκλειστικά εμπορικού και τοκογλυφικού· στον οικονομικό τύπο έρχονται να προστεθούν τα χαρακτηριστικά ενός κοινωνικού τύπου, μιάς νοοτροπίας κοινωνικής, άλλης οικονομικής προέλευσης».⁶⁴

Όπως προκύπτει από τις σχετικές καταγραφές στα *Ίστορικά* αλλά και στο προσωπικό του αρχείο, ο Μακρυγιάννης δανείστηκε 1.000 γρόσια και από τον Θανάση Λιδωρίκη: «*Τού ζήτησα ένα δάνειο και μου τώδωσε με τόκον τα δέκα δώδεκα τόν χρόνον [20%]. Τούφκιασα όμολογία και την έχω ως σήμερα. Αυτό το τζιρακλίκι [μάθημα] μόκαμε κι' αυτός*».⁶⁵ Στο συνεχές της αφήγησης των *Άπομνημονευμάτων*, ο αναγνώστης μένει με την εντύπωση ότι ο Λιδωρίκης δάνεισε το εν λόγω ποσό στον Μακρυγιάννη με το που τον πήρε στην υπηρεσία του και, εν πάση περιπτώσει, πριν ο τελευταίος ξεκινήσει τις επιχειρηματικές του δραστηριότητες. Στην πραγματικότητα, όμως, η όμολογία συντάχθηκε το 1818, Μαΐου 11, όταν δηλαδή ο Μακρυγιάννης είχε ήδη αποκομίσει σημαντικά κέρδη από το εμπόριο και την τοκογλυφία. Από τη διατύπωση στο *Άπομνημόνευμα*, ο δανειολήπτης φαίνεται χολωμένος από τον υψηλό τόκο που του ζήτησε ο Λιδωρίκης. Την εποχή εκείνη ο συνήθης τόκος στην περιοχή ήταν τα δέκα έντεκα [10%].⁶⁶ Όπως σημειώνει ο Βλαχογιάννης, αποκαθιστώντας την τάξη των πραγμάτων, «Η όμολογία, ήτις εξωφλημένη εύρίσκεται μεταξύ των έγγραφων του Μακρυγιάννη, ήτο γιά χίλια γρόσια. [Ο τόκος όρίζεται άκριβώς έν αύτῃ "τά δέκα έντεκα και μισό" [15%]».⁶⁷

Λίγο αργότερα, στα 1819, τέσσερα ή πέντε χρόνια από τότε που πρωτοξεκίνησε τις επιχειρηματικές του δραστηριότητες, ο Μακρυγιάννης είχε ήδη αποκτήσει σημαντική περιουσία, κινητή και ακίνητη. Από τα 1819 λοιπόν, ως τα μέσα του 1821, ο παλιός χοσμεκιάρης θα ασχοληθεί πλέον κυρίως με το εμπόριο, τις συντροφίες και την τοκογλυφία και όχι με τα του οίκου του Λιδωρίκη. Όπως προκύπτει από τα έγγραφα του *Άρχείου Στρατηγού Μακρυγιάννη*, ο τελευταίος απόκτησε ακίνητα, αμπέλι και σπίτι από καταχρεωμένο προύχοντα. Δεν απογράφεται το όνομα του «δυστυχοῦς άρχοντα» ούτε η χρονολογία της πράξης. Με βεβαιότητα, πάντως, ξέρουμε ότι στα 1819 ο Γιαννάκης του Λιδωρίκη έχει ήδη αποκτήσει δικό του σπιτικό, και μάλιστα στη γειτονιά του πρώην αφεντικού του.⁶⁸

Από τις αποσπασματικές καταγραφές που διασώζει ο Βλαχογιάννης στον Α' τόμο του *Άρχείου Στρατηγού Μακρυγιάννη*, προκύπτει ότι το εμπόριο και οι δανεισμοί αφορούσαν κυρίως σε δημητριακά, λάδι και καπνό.⁶⁹ Στην Άρτα, στα τέλη της δεκαετίας του 1810, ο Μακρυγιάννης λογίζεται πια ανάμεσα στους οικονομικά εύρωστους μικροεμπορευματίες και δανειστές, συγκαταλέγεται στους κοινωνικά καταξιωμένους παράγοντες της πόλης.⁷⁰ «Ρωμιοί και Τούρκοι», όπως γράφει με έμφαση (και όπως τεκμαίρεται από τα έγγραφα του *Άρχείου*), προσέφευγαν σ' αυτόν για δανεισμό, για εμπορικές συναλλαγές ή για συνεταιριστικές επιχειρήσεις.⁷¹ Καθώς είδαμε, ο Μακρυγιάννης καταγίνηκε με το εμπόριο και τους δανεισμούς

από το 1814-1815 ως το 1821. Όλη αυτήν την περίοδο δέχεται ιδέες και ερεθίσματα που έρχονται από τα περιβάλλοντα των εμπορών και των προυχόντων με τους οποίους συναναστρέφεται, συνεταιρίζεται και κερδοσκοπεί.

Οι παραμονές της επανάστασης βρίσκουν τον Μακρυγιάννη έμπορο καλοστεκούμενο και δανειστή με ευρύ κύκλο εργασιών: «*Άρχισα τώ εμπόριον και μ' είχαν οι κάτοικοι Ρωμαιοί και Τούρκοι ως ταμίαν [...]. άπόχτησα ό,τι ήθελα και δέν είχα την ανάγκη άλλουνοῦ [...], έκαμα πολλούς φίλους*», σημειώνει στα *Άπομνημονεύματα*.⁷² Ξέρει λίγα κολλυβογράμματα, όσα του χρειάζονται για να τηρεί ικανοποιητική τάξη στις οικονομικές του δραστηριότητες,⁷³ είναι ικανός ομιλητής και ακροατής προσεκτικός.

Είκοσι έξι ετών ήδη, έχει αποκτήσει σχέσεις με κύκλους των εμπορευόμενων και των προσετών της Άρτας καθώς και με προσωπικότητες που σύχναζαν ή που περνούσαν από το σπίτι του Λιδωρίκη. Το σπίτι αυτό «ήταν άνοικτώ στους ξένους [...]». Σ' αυτό φιλοξενήθηκαν όλοι οι Εύρωπαίοι, και δέν έβρισκαν μόνο μιá άρχοντική φιλοξενία, μά κι' άνθρωπο να μπορούν να μιλήσουν, σπάνιο γιά την εποχή εκείνη. Γιατί ό Λιδωρίκης έξόν από τå Τούρκικα, κατάφερε να μάθει και να μιλάει καλά Γαλλικά και Ίταλικά».⁷⁴ Κοντά στον αφέντη του ο Μακρυγιάννης γνώρισε προσετούς, εμπορευόμενους, δανειστές, επιφανείς οπλαρχηγούς κι αρματολούς, ιερείς, λογίους, περιηγητές, μέλη των δυτικών αποστολών και προξενείων, Οθωμανούς αξιωματούχους, συνωμότες Φιλικούς. Σταδιακά, ο Θανάσης Λιδωρίκης εισήγαγε τον υποτακτικό του στον ευρύτατο κύκλο των γνωριμιών του.

Σ' ένα τέτοιο περιβάλλον συναντήθηκε ο Μακρυγιάννης με ιδέες και αντιλήψεις για την επερχόμενη επανάσταση, για το «ελληνικό παρελθόν», για το «ποθούμενο». Απέναντι σ' αυτές τις ιδέες υπήρξε δεκτικός, ικανός να τις ενσωματώσει στον καμβά του λαϊκού πολιτισμού, να τις μεταγράψει σε μια ιδιόμορφη δεοντολογία θεμελιωμένη στις αρχές του παραδοσιακού κόσμου. Αυτό το πολιτισμικό υβρίδιο, που είναι ο Γιαννάκης του Λιδωρίκη όταν ξανοίγεται στα ρεύματα που φέρνουν τη νέα εποχή και τον καινούριο αιώνα, δημιουργεί βεβαιότητες και προσμονές που θα στηρίζουν την κατοπινή του εμπλοκή στον αγώνα της Ανεξαρτησίας.⁷⁵ Παρά την αντιφατικότητά τους, οι ιδέες για την τάξη του κόσμου που κληρονομεί, που δεξιώνεται και που διαμορφώνει ο Μακρυγιάννης, τού επιτρέπουν να αναζητήσει νέες ισορροπίες ανάμεσα στο κληροδοτημένο ανελαστικό σύστημα σκέψης και σ' ένα επιχειρησιακό δέον, περισσότερο ευπροσάρμοστο στις προκλήσεις και στα κελεύσματα των νέων καιρών. Βρισκόμαστε ήδη στις παραμονές της Επανάστασης και, για τον Μακρυγιάννη, οι εικόνες του αύριο είναι ήδη δεκτικές στην αφομοίωση των εθνικών ιδεών και των νεοτερικών προταγμάτων.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. Σ. Ι. Ασδραχάς, «Εισαγωγή, σχόλια, άπόσωμα», στο, Μακρυγιάννης, *Άπομνημονεύματα*, Καραβίας - Μέλισσα, Αθήνα 1957, σ. ζ'-λζ' και 567-571· του ιδ., «Μερικές παρατηρήσεις γιά τώ έργο του Παν. Ζωγράφου», *Ρουμελιώτικο Ήμερολόγιο*, έτ. Ε' (1961), σ. 136-144. Βλ. σχετικά και, του ιδ., «Les primitifs de la révolte en Grèce pendant la

domination ottomane», *Questions et débats sur l'Europe centrale et orientale*, 4 (1985)· του ιδ., *Έλληνική οικονομία και κοινωνία, ιη' - ιθ' αιώνες*, Ερμής, Αθήνα, 1988· του ιδ., *Οικονομία και Νοοτροπίες*, Ερμής, Αθήνα 1988· του ιδ., *Σχόλια*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1993· του ιδ., *Ίστορικά Άπεικάσματα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1995.

2. Βλ. Πετρίς Γ. [Petrís Y.], *Contribution à l'étude des civilisations du non-écrit: Makriyannis et sa politique informative*, διπλωματική εργασία (Diplôme), Ε.Ρ.Η.Ε., VI^ο Section, Παρίσι, 1973· του ιδ., *Μακρυγιάννης και Π. Ζωγράφος: Δοκίμιο οικονομολογικό*, Ηριδανός, Αθήνα, 1975.

3. Η σχετική βιβλιογραφία είναι γνωστή, βλ., Γ. Κ. Κασιμίπαλης, *Βιβλιογραφία Ι. Μακρυγιάννη και Π. Ζωγράφου*, τυπ. Σεργιάδη, Αθήνα 1957 (161 λήμματα).

4. Βλ. Σ. Ι. Ασδραχάς, «Βιβλιογραφία Μακρυγιάννη και Π. Ζωγράφου» (59 + 14 λήμματα), στο, «Μακρυγιάννης και Παναγ. Ζωγράφος – το ιστορικό της εικονογραφίας του Άγώνα», στο, Α. Καρακατσάνη & Σ. Λιδάκης (συνβ. έκδ.), *Οί Έλληνες Ζωγράφοι*, Μέλισσα, Αθήνα 1974-1976, τ. Α' (άπό τόν 19ο αιώνα στόν 20ό), σ. 35-36. Για τη βιβλιογραφία ως το 1990, βλ. ενδεικτικά, Δ. Βαλαής, *Η θρησκευτική διάσταση στη ζωή και στο έργο του Γιάννη Μακρυγιάννη*, Τέρτιος, Κατερίνη 1994, σ. 299-334.

5. Βλ. τον «Πρόλογο» και την «Εισαγωγή» του Γ. Βλαχογιάννη, στο, του ιδ., (εισαγωγή-κειμενον-σημειώσεις), *Άρχεϊα Νεωτέρας Ίστορίας. Άρχεϊον τού Στρατηγού Ίωάννου Μακρυγιάννη*. Τόμος Α' -Περιέχων τå Ίστορικά Έγγραφα, Τόμος Β' -Περιέχων τå Άπομνημονεύματα, Σ. Κ. Βλαστός, Αθήνα 1907.

6. Γ. Θεοτοκάς, «Ο στρατηγός Μακρυγιάννης», *Νέα Έστία*, 352 (1941), σ. 714-723. Όπως υποδεικνύει ο Γιώργος Γιαννούλπουλος σε ανέκδοτη ακόμα μελέτη του, ο Γ. Θεοτοκάς θέλει «να μας πείσει ότι ο Μακρυγιάννης αγγίζει την ουσία της ιστορίας και της ελληνικότητας. [...] Ο Θεοτοκάς, ούτε λίγο ούτε πολύ, κηρύσσει την ιστοριογραφία περιττή και αναρμόδια να κρίνει τον Μακρυγιάννη! Να τι λέει: "Αν δέν είμαστε ιστορικοί έξ επαγγέλματος, δέν θå προσφύγουμε, βέβαια, σε έρευνες πηγών να εξακριβώσουμε κατά πόσο τούτοι ή εκείνοι οι ισχυρισμοί τών Άπομνημονευμάτων είναι σύμφωνοι με τå πραγματικά περιστατικά. Όστόσο γιά τήν 'άλήθεια' τού Στρατηγού Μακρυγιάννη δέν άμφιβάλλουμε ποτέ. Τῇ δεχόμαστε ολοκληρωτικά, παρά τίς αντιφάσεις τῆς ψυχῆς του, παρά τίς φανερές προκαταλήψεις του και τήν όργῇ πού συχνά τόν τυφλώνει. Μås έχει πείσει άπό μιås άρχῆς ό τόνος τῆς φωνῆς του, ό παλμός πού νιώθουμε στά λόγια του, ό κρυφός ρυθμός πού σέρνει τå γραφόμενα του, τώ μεγάλο μυστικό τῆς λογοτεχνίας: τώ ύφος. Μås έχει πείσει διπλά, αισθητικά και ήθικά". Η ξερή, σχολαστική και άψυχη ανάλυση γεγονότων, αριθμών και άλλων εμπειρικών στοιχείων [...] όλα αυτά ανήκουν στίς "φυλλάδες τῆς ιστορίας", για να χρησιμοποιήσουμε τήν περιφρονητική φράση του Σεφέρη".

7. Γ. Σεφέρης, «Ένας Έλληνας - Ο Μακρυγιάννης», *Δοκίμés*, Κάιρο 1944, σ. 215-255.

8. Σ' αυτό το μοτίβο της αντίθεσης ανάμεσα στην καθ' ημάς Ορθοδοξία και στη Δύση είναι προσηλωμένη κι ολόκληρη η «νεορθόδοξη» φιλολογία σχετικά με τον Μακρυγιάννη, ειδικά μετά την έκδοση του *Όράματα και Θάματα*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1983, (Μεταγραφή-Εισαγωγή-Σημειώσεις: Α. Ν. Παπακώστα). Δεν θα καταπιαστούμε εδώ με το θέμα αυτό και τις αντιφάσεις που ανέδειξε η ατυχής έκβαση της προσπάθειας για τη «δογματική» και ιδεολογική αφομοίωση αυτού του δύσκολου και εξαιρετικά πικνού κειμένου.

9. «Χωρίον κατεστραμένον τού δήμου Κροκυλίου τῆς Δωρίδος, κείμενον επί τῆς δεξιås τῷ κατερχομένῳ όχθης τού Μόρνου. Τώ χωρίον άναφέρεται και έν τῷ έπισήμῳ πίνακι τών δήμων τού Κράτους τῷ δημοσιευθέντι έν τῷ υπ' άριθ. 2 φύλλῳ τῆς *Εφημερίδος τῆς Κυβερνήσεως* τού 1837 και έν τῷ *Χωρογραφικῷ πίνακι* τού Ι. Δ. Σταματάκη, έκδοθέντι τῷ 1846. Είχε δέ κατά τήν έπίσημον άπογραφῇν τήν γενομένην τῷ 1844, κατοίκους έν όλῳ 28. Τώ χωρίον κατεστράφη τῷ 1847-48, έποχῇ τών έν τῇ Στερεᾷ άνταρσιών. Σώζονται σήμεραν τå έρείπια δέ-

κα πέντε περίπου λιθίνων καλυβών [...] *Άβορίτης* [...] είναι ό κάτοικος τού *Άβόρου*. Άβωρος δ' είναι χωρίον δύο και ήμισιαν ώρας απέχον τού Άβορίτη, κείμενον επί τῆς άριστερας τῷ κατερχομένῳ όχθης τού Μόρνου [...]. Πιθανόν λοιπόν, νομίζομεν ότι τώ Άβορίτῃ (όρθότερον τού *Άβορίτη*) υπῆρξεν αποικία τού Άβόρου». Σημείωση Γ. Βλαχογιάννη, στο, Μακρυγιάννης, *Άπομνημονεύματα*, ό.π., σ. 11-12. Οι παρατηρήσεις του Βλαχογιάννη είναι στέρεες, με την επισήμανση ότι πρόκειται για πολύ παλαιά χωριά.

10. Μακρυγιάννης, «Σχεδια Αὐτοβιογραφιών, Α', στο, *Άρχεϊον Στρατηγού Μακρυγιάννη*, ό.π., τ. Β', σ. 467.

11. *Αὐτόθι*. Πρβλ. Μακρυγιάννης, *Άπομνημονεύματα*, ό.π., σ. 16.

12. Μακρυγιάννης, «Αὐτοβιογραφικό Σχεδιάσμα Α', ό.π., σ. 467.

Στο «Β' Σχέδιον Αὐτοβιογραφίας» δεν υπάρχει καμία λεπτομέρεια: «Κάτοικος Λιδορκίου διέτριβον παιδιόθεν εις Άρταν, έσχάτως έμπορευόμενος». *Αὐτόθι*, σ. 473.

13. Βλ. σχ. Κ. Χατζιδάκης, *Χρόνος και χώρος στα δημοτικά τραγούδια*, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1999, κεφ. δ', «Οι ένοπλιοι στον "κάμπο" και στα "όρη"», σ. 251-365.

14. Γ. Πετρίς, *Μακρυγιάννης και Π. Ζωγράφος...*, ό.π., σ. 23. Καθώς σημειώνει ο Σπ. Άσδραχάς, (= «Εισαγωγή», ό.π., σ. λβ'): «Στά στοιχεία ύφους τού Μακρυγιάννη πού έχουν άποφασιστική σημασία γιά τώ αισθητικό αποτέλεσμα, ανήκουν κ' οι παρενθήμενοι μύθοι και τå όνειρα. Ό μύθος άποτελει στή νόηση τού λαού σωφρονιστικό και άποδεικτικό μέσο· με τήν εύκαιρία θυμίζεται ή διήγηση τού Κολοκοτρώνη. [...] Η παρεμβολή τού μύθου, τού όνείου [...] δέν είναι προϊόν τάσης κυριαρχίας πάνω στόν αναγνώστη. Είναι τού δικού του ψυχισμού επακόλουθα, νοούμενα ως τεκμήρια τού λαϊκού πνεύματος, πού καθίστανται όμως, γιά τόν άπομακρυσμένον άπό τέτοιους χώρους αναγνώστη, στοιχεία ύποβλητικά».

15. Ο Άβορίτης κείται στη βόρεια όχθη του Μόρνου, στο όριο των Κραβάρων, ο Άβωρος στη νότια, προς τη μεριά του Λιδορκιού. Ο Άβορίτης, τρεις ώρες άπό τώ Λιδορίκι [15 περίπου χιλιόμετρα], βρίσκεται στο βορειοανατολικό άκρο της ανατολικῆς πεδιάδας του Έπαχτου [Ναυπάκτου], την οποία χωρίζει άπό την επαρχία Λιδορκίου ο ποταμός. Όπως βλέπουμε στην *Ίστορία τού Άρματολισμού* του Κασομούλη (= *Άπομνημονεύματα τῆς Έπαναστάσεως τών Έλλήνων 1821-33 -Προτάσσεται Ίστορία τού Άρματολισμού*, πρόλ. Έμμ. Γ. Πρωτοφάλη, Εισαγωγή & Σχόλια Γ. Βλαχογιάννη, τ. Α', κεφ. Γ'-Ε'), η περιοχή είναι διαφιλονικούμενη ανάμεσα στο αρματολίκι του Πατρατζίκιου και τους ενίοτε ισχυρούς τοπικούς καπετάνιους Κραβάρων, Λιδορκίου και Σαλώνων. Δεν είναι άπίθανο κάποιες δραστηριότητες ανθρώπων του χωριού να συνδέονται άπό παράδοση με τη φύλαξη των διαβάσεων του Μόρνου που οδηγούν στην περιοχή του Λιδορκιού. Βλ. σχ. την πυκνή ανάλυση των μηχανισμών που διαμορφώνουν ανάλογες σχέσεις στο, Σπ. Ασδραχάς, *Ίστορικά Άπεικάσματα*, ό.π., σ. 168-169.

16. Βλ. Σπ. Ασδραχάς, «Παράλληλοι λόγιοι», *Αὐτόθι*, σ. 217-226.

17. Όπως σημειώνει ο Γ. Βλαχογιάννης: «Περί τῆς οικογενείας αὐτοῦ ό Μακρυγιάννης ελάχιστα παραδίδει ήμίν, παρερχόμενος πāsαν κατ' αὐτόν άσήμαντον λεπτομέρειαν. Καί αύτό δέ τώ οικογενειακόν αὐτοῦ όνομα λησμονεί νά άναφέρῃ. Έκ στοματικής παραδόσεως γνωρίζομεν ότι ό πατήρ αὐτοῦ ώνομάζετο Δημήτριος Τριανταφύλλου, ή δέ οικογένεια περιληπτικῶς Τριανταφυλλοδημητριάοι. Τώ δέ όνομα Τριαντάφυλλος φαίνεται ότι έν άρχῇ ήτο ουχί επώνυμον, αλλά κύριον τού πάππου αὐτοῦ. [...] Η μήτηρ αὐτοῦ ώνομάζετο Βασιλική. Οὔδέν πλέον είναι γνωστόν [...]. Ό Μακρυγιάννης είχε δύο αδελφούς. Εὐστάθιος ώνομάζετο ό πρωτότοκος, όστις έζησε και άπέθανεν έν Λεβαδεία, όπου είχαν άποκατασταθῇ ή οικογένεια μετά τήν άπό Άβορίτη φυγήν. Αὐτόθι άπέθανε και ή μήτηρ Βασιλική. Γεωργάκης ώνομάζετο ό δεύτερος αδελφός, όστις υπῆρτέησε στρατιωτικῶς κατά τόν Άγώνα και άπέθανεν έν τῷ χωρίῳ Σερνικάκι τών Σαλώνων έχων βαθμόν τινα αξιωματικού τῆς φάλαγγος. Οὔτος είχαν επώνυμον τώ όνομα τού πατρός, Γεωργάκης Δημητρίου, προσέλαβε δέ και τήν έπικλήσιν Καψιμάλλης. Ό

δὲ Μακρυγιάννης ἦτο ὁ νεώτατος. Ὑπῆρχαν δὲ καὶ ἀδελφαί, ὧν ἄγνωστος ἡ τύχη» Γ. Βλαχογιάννης «Εἰσαγωγή», *ὁ.π.*, τ. Α', σ. η'.

18. Μακρυγιάννης, *Ὁράματα καὶ Θάματα*, *ὁ.π.*, σ. 166.

19. Μακρυγιάννης, «Αὐτοβιογραφικὸ Σχεδιάσμα Α'», *ὁ.π.*, σ. 468.

20. Μακρυγιάννης, *Ἀπομνημονεύματα*, *ὁ.π.*, σ. 463. Τελικά, ἡ αφήγηση τῶν γεγονότων συμπυκνώνεται ὡς ἐξῆς: «Σὲ κάμποσον καιρὸν ἔγιναν τρία φονικά εἰς τὸ σπίτι μας καὶ χάθη καὶ ὁ πατέρας μου. [...] Οἱ Τούρκοι τοῦ Ἀλήπασα θέλαν νὰ μᾶς σκλαβώσουν [...] Ἐβαιναν τοὺς κλέφτες καὶ μᾶς πειράζανε. Σ' ἓναν χρόνον μᾶς ἔγιναν τρία φονικά [ἀπὸ τοὺς χαραμηδες] εἰς τὸ σπίτι μας».

21. Στὸ «Αὐτοβιογραφικὸ Σχεδιάσμα Α'», *ὁ.π.*, σ. 467, ὁ Μακρυγιάννης κάνει λόγο γιὰ «*συγγενεῖς καὶ φίλους*» που κατοικοῦσαν στὸν Αβορίτη ἐνῶ, στὰ *Ἀπομνημονεύματα*, διακρίνει τὴ «*φαμελιά*» ἀπὸ «*ὄλο τὸ σόϊ*». Πρόκειται γιὰ πέντε οικογένειες (φαμελιές), ὁρισμένες ἀπὸ τις οποίες ἡ καὶ ὅλες [κατὰ τὸν Βλαχογιάννη] ἀνήκουν στὸ ἴδιο γένος (σόϊ).

22. Ἀς θυμηθοῦμε, κι ἐδῶ, τις παρατηρήσεις τοῦ Σπ. Ἀσδραχὰ γιὰ τις ἀλλαγές που σημειώθηκαν στὸ καθεστῶς ἰδιοκτησίας τῶν γαιῶν καὶ τῶν χωριῶν κατὰ τὴν ἐποχὴ που μας ἐνδιαφέρει: «*Η* φορολογικὴ ἐπιδιείκωσι συνενάγεται τὴν ἀποδιάρθρωση τοῦ συστήματος ἰσορροπιῶν ποὺ ἴσχυε στὸ ἐσωτερικὸ τῆς κοινωνίας τῶν χωριῶν, ἀποδιάρθρωση ποὺ ἐκφράζεται μὲ δύο τυπικὲς ἀντιδράσεις. α) τὴν καταχρέωση τῆς κοινότητος μὲ ἐπακόλουθο τὴν πώληση τῶν κοινοτικῶν ἢ ἰδιωτικῶν περιουσιῶν, χωράφια, ἀμπέλια, βοσκότοποις, οἰκήματα· β) τὴν ἐπιλεκτικὴ ἢ συνολικὴ φυγὴ τῶν χωρικῶν ποὺ συνεπιφέρει τὴν προσωρινὴ ἢ τελειωτικὴ ἐγκαταλείψιμ τῶν χωριῶν. Ἡ πρώτη ἀντίδραση ἐπιφέρει μεταβολὴ στὸν τρόπο παραγωγῆς· πράγματι, οἱ καλλιεργητὲς ποὺ δούλευαν τὶς δικές τους γαῖες, ὑποχρεώνονται τῶρα νὰ καλλιεργοῦν τὶς ἴδιες γαῖες ποὺ ἀνήκουν πιά σὲ ἓναν κύριο, στὸν ὁποῖον καταβάλουν ἓνα τμῆμα τῆς παραγωγῆς, συνήθως τὸ τρίτο ἢ τὸ τέταρτο: τὰ περιθώρια ποὺ διαθέτουν γιὰ νὰ ἀποκτήσουν πλεόνασμα καὶ καθαρὸ εἰσόδημα καταντοῦν ἐλάχιστα, γιὰτὶ στὴ φορολογικὴ ὑποχρέωση προστίθεται μιὰ δευτέρα, ἡ καταβολὴ μιᾶς γαιοπροσόδου ποὺ πηγαίνει στὸν ἰδιοκτῆτὴ τῆς ἀλλοτριωμένης γῆς. Συνήθως, αὐτὸς ὁ τελευταῖος εἶναι ἓνα πρόσωπο ποὺ δὲ διαθέτει μόνον χρηματικὰ ἐφόδια: διαθέτει ἐπίσης μιὰ ἐξουσιαστικὴ ἰκανότητα ποὺ προέρχεται εἴτε ἀπὸ τὴ θέση τοῦ στὸ διοικητικὸ καὶ στρατιωτικὸ μηχανισμό, εἴτε ἀπὸ μιὰ πολεμικὴ ὑπεροχὴ, ποὺ τὴν ἔχει ἀποκτήσει μέσα ἀπὸ συγκρούσεις ἀνάμεσα στὰ γένη ἢ στὶς κοινότητες ποὺ ἔρχονται σὲ ἀντιδικία γιὰ τὴν προστασία ποὺ προσφέρουν στοὺς γειτονικοὺς πληθυσμούς. Ἡ περίπτωση τοῦ Ἀλῆ πασᾶ τῶν Ἰωαννίνων καὶ τῶν Ἀλβανῶν ἀρχηγῶν εἰκονογραφεῖ στὴν Ἱππειο αὐτὸ τὸ φαινόμενο· κι αὐτὸς κι ἐκεῖνοι γίνονται κύριοι πολλῶν χωριῶν μὲ ὅλα τὰ δυνατόν μέσα: ἀκούσιες ἢ ἐκούσιες πωλήσεις, ἀγορές μέσω καταχρέωσης, ἀγορές μέσω τῆς ἀνάληψης τοῦ κοινοτικοῦ χρέους». Σπ. Ἀσδραχὰς, «Φορολογικὲς καὶ περιοριστικὲς λειτουργίες τῶν κοινοτήτων στὴν Τουρκοκρατία», στὸ *Οἰκονομία καὶ Νοτοτροπίες*, *ὁ.π.*, σ. 124-125.

23. Ἀπὸ τὴ μαρτυρία τοῦ Μακρυγιάννη (= «Αὐτοβιογραφικὸ Σχεδιάσμα Α'», *ὁ.π.*), συνάγουμε ὅτι ὁ Αβορίτης δὲν ἐγκαταλείπεται ἀπὸ τοὺς κατοίκους τοῦ με τὴν καταδίωξη τῆς οικογένειας. «[...] *Κρυφίως πηγαίναμε στοὺς συγγενεῖς καὶ φίλους καὶ παίρναμε ὀλίγο ἀλεύρι, γιὰτὶ φυλάγανε οἱ Τούρκοι γιὰ νὰ μᾶς πιάσουνε*», σημειώνει ὁ Μακρυγιάννης περιγράφοντας τὴ φυγὴ καὶ δηλώνοντας, ἐμμέσως, ὅτι κάποιοι κάτοικοι καὶ κάποια μέλη τῆς οικογένειας παρέμειναν στὸ χωριό. Ὁ Αβορίτης οὔτε ἐρμηνώνει οὔτε θα περιληφθεῖ στα Τσιφλίκια τοῦ Ἀλῆ πασᾶ καὶ τῶν υἱῶν αὐτοῦ», στὸ Σπ. Ἀραβαντινός, *Ἱστορία Ἀλῆ Πασᾶ τοῦ Τεπελενλή: συγγραφεῖσα ἐπὶ τῇ βάσει ἀνεκδότου ἔργου τοῦ Παναγιώτου Ἀραβαντινοῦ*, τυπ. Σ. Κουσουλίνου, Αθήνα, 1895, σ. 601-611). Πρβλ. Ι. Γ. Γιαννόπουλου, «Τὰ τσιφλίκια τοῦ Βελῆ πασᾶ υἱοῦ τοῦ Ἀλῆ πασᾶ», *Μνήμων*, 2 (1972), σ. 135-158.

24. «Ἦτο τέκνον οικογενείας γεωργῶν καὶ ποιμένων, κατοικοῦ-

σης μικρὸν χωριὸν τοῦ Λιθορικήου, τὸ ὁποῖον ὁλόκληρον ἦτο μία πατριὰ, ἧς ὁ γενάρχης ἀπῆλθεν ἴσως πρὸ ἀγνώστων χρόνων ἐξ ἄλλου χωρίου, τοῦ Ἀβόρου, καὶ ἔκτισεν τὸν Ἀβορίτην». Ι. Βλαχογιάννης, *ὁ.π.*, σ. ζ'. Βλ. καὶ σημ. ἀρ. 2 στα *Ἀπομνημονεύματα*, *ὁ.π.*, σ. 11. Ὁ Ντ. Κολέρ (= D. Kohler, «Situation de Macriyannis», στὸ, Général Macriyannis, *Mémoires*, Albin Michel, Παρίσι 1986, σ. 23) συμπυκνώνει ἀρίστα αὐτὸν τὸν κοινὸ τόπο: «Σ' ἓνα χωριουδάκι ἀπὸ 4-5 καλύβια, στὸν Αβορίτη, στὸ κέντρο τῆς Δωριδᾶς –ποὺ εἶναι ἡ ἴδια τὸ κέντρο τῆς Ρούμελης, θα δεῖ το φῶς ὁ Μακρυγιάννης, στα 1797. Φτωχὸς τόπος, φτωχοὶ ἄνθρωποι. Ὁ πατέρας τοῦ, Δημήτρης Τριανταφύλλου, εἶναι χωρὶς ἀμφιβολία ἓνας ἀγροτοκτηνοτρόφος, που σημαίνει ὅτι καλλιεργεῖ κάποιες κακοτράχαλες σκάλες στὴ βουνοπλαγιά [κι ἔχει] καὶ δύο τρεῖς κασιόκες [...]».

25. Βλ. ἐνδεικτικὰ καὶ κατ' ἀναλογίαν τὴν πραγμάτευση ἀπὸ τὴν Β. Ψιμούλη ἀντίστοιχων παραδειγμάτων στὴν περιοχὴ τοῦ Σουλίου: «Χωριά καὶ αὐτὰ τῆς ορεινῆς καὶ ἡμιορεινῆς ζώνης, φτωχὰ καὶ μικρά –πιθανόν τοῦ τύπου “καλύβια”– ἔνωσαν τις δυνάμεις τους με τοὺς πολέμικοὺς Σουλιώτες, ἀποβλέποντας στοὺς πόρους τῆς γύρω περιοχῆς καὶ στὴ βελτίωση, κατὰ συνέπεια, τῶν βιοτικῶν συνθηκῶν τους». Β. Ψιμούλη, *Σούλι καὶ Σουλιώτες*, Κ.Ν.Ε., Ε.Ι.Ε., Αθήνα 1998, σ. 253.

26. Τ. Λάππας (ἐπιμ.), «Ἀθανάσιος Λιδωρικῆς Ὁ σφραγιδοφύλακας τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ, Ἀπομνημονεύματα», *Ἱππειωτικὴ Ἔστια*, τ. δ' (1955), 875-882, 976-982, 1083-1086. Βλ. καὶ [Παπαηλιοπούλου-Λιδωρικῆ, Π.], *Σελίδες τινὲς τῆς ἱστορίας τοῦ βασιλέως Ὁθωνος*, τυπ. Κ. Μπέκ, Αθήνα 1898, σ. 16 κ.ε.

27. «Σωροὶ κωφάρια Κονιαργιά, 'σ τοῦ Σάκκου τὸ ταμποῦρι./Σωροὶ κωφάρια ἀρβανιτιά, μπροστὰ στοῦ Καλλιακοῦδα./Κι' οἱ ἄπιστοι συντρόφοι τοῦ, οἱ Τουρκοαρβανίταις./Ἐρρίξαν καὶ τὸν 'σκότωσαν μέσ' ἀπὸ τὸ ταμποῦρι./Κι ὁ Δασκαλάκης 'πρόφτασε, τοῦ πῆρε τὸ κεφάλι», στὸ, Α. Ἰατρίδης, *Συλλογὴ Δημοτικῶν Ἀσμάτων παλαιῶν καὶ νέων – Μετὰ διαφορῶν εἰκονογραφιῶν*, τυπ. Δ. Ἀθ. Μαυρομάτη, Αθήνα 1859, σ. 37. Ὑπομνηματίζοντας τὸ «τραγῶδιον Καλλιακοῦδα» [= *ὁ.π.*, σ. 38-39] ὁ Ἰατρίδης μας πληροφορεῖ ὅτι ὁ Παναγιώτης Δασκαλάκης ἦταν ἀποσπασματάρχης [κολιτζής] τοῦ Λουκά Καλλιακοῦδα καὶ συμμετείχε στὶς μάχες τῆς Γαβρολίμνης «ἀνωθεν τῆς Ναυπάκτου». Μία διαφορετικὴ ἐκδοχὴ τοῦ περιστατικοῦ παραδίδει ὁ Α. Βαλαωρίτης (= Ἀθανάσης Διάκος, «σημειώσεις», ἄσμα τέταρτον, στὸ, Βιβλιοθήκη Μαρασλή [Ι. Α. Βαλαωρίτης], Α. Βαλαωρίτου *Βίος καὶ Ἔργα*, τυπ. Π. Δ. Σακελλαρίου, Αθήνα 1907, τ. Γ', σ. 288). Περὶ τοῦ Σάχου [Σάκκου], βλ. Α. Ἰατρίδης, *ὁ.π.*, σ. 38: «Σάκκος, Ἀλβανὸς ἐκ Θεσπρωτίας, Ὁθωμανὸς τὴν θρησκείαν, ἀνὴρ πολεμιστῆς καὶ φίλος ἀχώριστος τοῦ Καλλιακοῦδα, Ἀνδρίτσου, καὶ Νίκου-Τσάρα». Γιὰ τα περιστάτικα που σχετίζονται με τὴν περιοχὴ καὶ τα πρόσωπα κατὰ τὴν τελευταία δεκαετία τοῦ 19 αἰ., βλ. Κ. Σάθας, *Χρονικὸν ἀνεκδότων Γαλαξειδίου ἢ Ἱστορία Ἀμφίσσης, Ναυπάκτου, Γαλαξειδίου, Λοιδορικήου καὶ τῶν περιχώρων ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων ἐν ᾧ προσήρτηται πραγματεία καὶ πίναξ ἀνεκδότων νομισμάτων τοῦ μεσαιῶνος*, τυπ. Ἰω. Κασσανδρέως, Αθήνα 1865, σ. 162-178.

28. Ὁ Α. Γούδας (= *Βίοι Παράλληλοι τῶν ἐπὶ τῆς ἀναγεννήσεως τῆς Ἑλλάδος διαπρεψάντων ἀνδρῶν*, τυπ. Χ. Ν. Φιλαδελφῶς, Αθήνα 1870-1876, φωτ. ἀνατύπωση, Β. Ν. Γρηγοριάδης, Αθήνα 1971, τ. Ζ', σ. 339) μας πληροφορεῖ ὅτι ὁ Δασκαλάκης, ἀδελφὸς τῆς μητέρας τοῦ Λιδωρικῆ, μὴ ἔχοντας δικά τοῦ παιδιὰ ἀρσενικά, προσέφερε στὸν Ἀλῆ ὡς ὄμηρο τὸν ἀνηψιὸ τοῦ Αθανάσιου.

29. Βλ. κατ. σημ. ἀρ. 27. Γιὰ μιὰ συνθετικὴ πραγμάτευση τῶν σχέσεων ἀνάμεσα στοὺς ἐνόπλους, τις τοπικὲς οἰκονομίες καὶ κοινωνίες, βλ. Ν. Κοταρίδης, *Παραδοσιακὴ ἐπανάσταση καὶ Ἐκκοσμία*, Πλέθρον, Αθήνα 1993. Εἰδικότερα, γιὰ τις σχέσεις καὶ τὰ δίκτυα τῶν ἐνόπλων, βλ. Δ. Τζάκης, «Διαχείριση τῶν συγκρούσεων στὸν ἀρματολισμὸ: Σχόλια με ἀφορμὴ ἓνα τραγούδι», *Δοκίμες* 3 (1995), 152-184, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία.

30. Βλ. Μακρυγιάννης, *Ἀπομνημονεύματα*, *ὁ.π.*, σ. 12. «Οἱ Τούρκοι τοῦ Ἀλήπασα θέλαν νὰ μᾶς σκλαβώσουν». Αὐτὴ ἡ διατύπωση πιθανῶς νὰ παραπέμπει, ἐμμέσως ἢ ἀμέσως, στὴν ἀναστάτωση καὶ στα γεγονότα που προκάλεσε ἡ «κάθοδος» τοῦ Ἀλῆ πασᾶ στὶς Ἡπειρωτικὲς ακτές καὶ στὴ Στερεὰ κατὰ τα τελευταῖα χρόνια τοῦ 19 αἰῶνα. Στις συγκρούσεις, που ἐπεκτάθηκαν καὶ στὴν περιοχὴ τῆς Δωριδᾶς, ἔλαβαν μέρος ὑπὲρ ἢ ἐναντίον τῶν δυνάμεων τοῦ Ἀλῆ πολλὲς ομάδες ἐνόπλων. Ὁ Τριανταφύλλου, πάντως, πρέπει νὰ σκοτώθηκε ὑπὸ συνθήκες οἱ οποίες, ἔστω καὶ πολὺ ἐκ τῶν υστέρων, δὲν ἦταν ἐνσωματώσιμες σὲ μιὰ «ἡρωικὴ» καὶ «πατριωτικὴ» ἱστορία τῆς οικογένειας. Ἀν ὑπῆρχε τέτοια δυνατότητα, ἀσφαλῶς ὁ Μακρυγιάννης θα ἦταν ὁμιλητικότερος. Δὲν ἀποκλείεται ὁ σκοτωμὸς τοῦ πατέρα τοῦ νὰ συνδέεται με σώματα ἐντόπιων κλεφτῶν ἢ «χαραμηδῶν» που ὑπηρετοῦσαν «εἰσπρακτικὸὺς μηχανισμοὺς» ἀποπληρωμῆς χρεῶν δια τῆς βίας. Ὅπως σημειώνει ὁ Σπ. Ἀσδραχὰς (= *Ἱστορικὰ Ἀπεικάσματα*, *ὁ.π.*, σ. 15), οἱ ἄνθρωποι τοῦ '21 «συνήθως δὲν μιλοῦν γιὰ τὶς ρίζες τους· ὅταν ἀνάγονται ὡς αὐτές, τὸ κάνουν γιὰ νὰ ποῦν ὅτι οἱ πρόγονοὶ τους ὑπηρετήσαν μὲ τὸν τρόπο τοὺς τὰ πατέρα [...]». Ἡ οικογενειακὴ μνήμη, λοιπόν, ὑπάρχει, ἐνεργοποιεῖται καὶ ἐνοσωματώνεται στὸ σύστημα ἀξιών». Δὲν ἀποκλείεται, λοιπόν, τὰ φονικά νὰ ἀφοροῦν στὴ δράση ἐντόπιων ἐνόπλων ομάδων που περνοῦν στὴν υπηρεσία τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ. Εἴτε πρόκειται γι' αὐτὸ εἴτε πρόκειται γιὰ συνέπεια ἀρματολικῶν ἀνταγωνισμῶν, ὁ φόνος τοῦ πατέρα, Δημήτρη Τριανταφύλλου, καὶ τῶν δύο συγγενῶν τοῦ ἐξηγεῖ, ἐν μέρει τουλάχιστον, τὴν κατοπινὴ, πέραν τοῦ κοινοῦ μέτρου, ἀπέχθεια τοῦ στρατηγοῦ πρὸς τὰ κλέφτικα ἦθη καὶ τὴ ληστεία.

31. Ἡ διατύπωση τοῦ Μακρυγιάννη στα *Ὁράματα καὶ Θάματα* «*πῆγα εἰς ἓναν συγγενὴ μου*» παραπέμπει ἴσως σὲ τέτοιον εἶδους «κώδικες» συγγένειας. Εἶναι ἐνδιαφέρον καὶ χρῆζει περαιτέρω διερεύνησης ὅτι ὁ Θανάσης Λιδωρικῆς, ἀδελφὸς τοῦ Παναγιωτάκη, πουθενὰ δὲν προσφωνεῖται «*συγγενής*» ἀλλὰ μόνον «*πατριώτης μου*».

32. Βλ. Μακρυγιάννης, *Ἀπομνημονεύματα*, *ὁ.π.*, σ. 12-13.

33. «*Καὶ νὰ σὰς εἰπῶ, ἀδελφοὶ ἀναγνώστες, καὶ τὴν ὥφελαν ὅπου εἶδα ἀπὸ τὴν παντοδυναμίαν τοῦ καὶ τὴν βασιλείαν τοῦ [...] καὶ πρωύτερα ξηγόμεν στοὸ ἄλλο*», γράφει ὁ Μακρυγιάννης στα *Ὁράματα καὶ Θάματα* (= *ὁ.π.*, σ. 166), ξεκινώντας νὰ ἱστορήσει τὰ παιδικὰ τοῦ χρόνια. Αὐτὴ ἡ ἐσωτερικευμένη αἰσθησις τοῦ «προορισμοῦ», θα τὸν καταστήσει, στὸ παραλήρημά του, ἐκλεκτὸ τοῦ Θεοῦ: «Τέκνο μου ἐδικὸ μου καὶ τέκνο τῆς συναίσθησής μου καὶ ἀδελφὸς τοῦ μονογενῆ μου Χριστοῦ [...] ἄλλος ποτὲ οὔτε εἶδε αὐτὴν τὴν χάρη, οὔτε καὶ θὰ τὴν ἰδεῖ, μόνος εἶσαι ἐσύ· καὶ ἡ 'πόσκεσή μου εἶναι δικὴ σου καὶ τῶν τέκνων σου, εἰς γενεὰ σὲ γενεές». *Αὐτόθι*, σ. 210.

34. Μακρυγιάννης, «Αὐτοβιογραφικὸ Σχεδιάσμα Α'», *ὁ.π.* Ἐχουν σημασία γιὰ τὸν μελετητὴ ὅσα σημειώνει σχετικὰ με τὸ περιστάτικὸ ὁ Ν. Σιδέρης, «Ὁ λόγος τοῦ Μακρυγιάννη: Ψυχοδυναμικὴ θεώρηση», *Διαβάζω* 101 (1984) σ. 104-107. Βλ. καὶ, τοῦ ἰδ., «Ἱστορία καὶ Ψυχανάλυση», *Σύγχρονα Θέματα*, 35-38 (1988), σ. 223-225.

35. Πρβλ. τὴν ἐξιστόρηση τοῦ Σπυριδῶνος Μόστρα γιὰ τὴ φυγὴ τῆς οικογένειας τοῦ παπποῦ τοῦ Νικολάου Μόστρα ἀπὸ τὸ Πέτα πρὸς τὰ βουνὰ τῶν Τζουμέρκων στα 1821: «Μίαν ἡμέραν, ἐνῶ αἱ οἰκογένειαι ἀνεπαύοντο εἰς διάφορα μέρη τοῦ δάσους, φθάνουν οἱ ἄνδρες οἵτινες τὰς ἐφύλαττον, καὶ εἰδοποιοῦν, ὅτι οἱ τούρκοι ἔρχονται καὶ ὅτι ἦδη εὐρίσκονται, ἐπὶ τῆς δημοσίας ὁδοῦ, οὐχὶ μακρὰν τοῦ δάσους· ἀνάγκη πάσα, ὅθεν νὰ διατηρηθῇ ἄκρα σιωπὴ, ὅπως οἱ τούρκοι, ὅταν πλησιάσουν πρὸς τὸ μέρος ὅπου ἦσαν κρυμμένοι αἱ οἰκογένειαι, μὴ ἀκούσουν καὶ ἀποκαλύψουν αὐτάς, διότι ἅπασαι ἤθελον διέλθει ἐν στόματι μαχαίρας. [...] Πολλοὶ λοιπὸν γονεῖς, ἐν τῇ ἀπελπισίᾳ τῶν, διὰ νὰ σώσουν τὰς γυναῖκας καὶ τὰ μεγαλύτερα τέκνα τῶν, ἀπέπνυξαν ἢ ἐσφαξαν τὰ δυστυχισμένα βρέφη». Ὁ Αναστάσιος Μόστρας πῆρε τὸ βρέφος τῆς ἀδελφῆς τοῦ στο δάσος, ἔκοψε τις φασκιές του με τὸ μαχαίρι καί, ὡς ἐκ θαύματος, ἡ μικρὴ Αἰκατερίνη σταμάτησε νὰ κλαίει. Ἡ οἰκογένεια σώθηκε καὶ, ἐπιστρέφοντας, ὁ Αναστάσιος παρέδωσε τὸ βρέφος στὴν ἀδελφὴ τοῦ

λέγοντας: «Νά! καὶ μὲνη Παρασκευὴ τὸ κορίτσι σου, τὸ ὁποῖον ὁ Θεὸς τὸ ἐγλύτωσε». Σπ. Μόστρας («ἀπὸ ταῖς ἀνεκδότοις βιογραφικαῖς σημειώσεσί του»), στὸ, Σ. Α & Κ. Α. Βοβολίνης, *Μεγά Ἑλληνικὸν Βιογραφικὸν Λεξικόν*, Βιομηχανικὴ Ἐπιθεώρησις, Αθήνα 1958-1962, τ. Ε', σ. 233.

36. Νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι ἡ Ἐ. Ἀλεξίου, διαβάζοντας τὰ κείμενα, δὲν ἀφήνει περιθώρια γιὰ νὰ μὴ ταυτίσουμε τὴ στιγμὴ τῆς καταδίωξης με τὴ μαρτυρία που θέλει τὸν τετράχρονο Μακρυγιάννη νὰ βυζαίνει ἀκόμα τὸ γάλα τῆς μάνας τοῦ: «Ὅταν ἦταν τεσσάρω χρόνων ὁ Μακρυγιάννης, σὲ μιὰ ἐπιδρομῇ τῶν Τούρκων, ποῦ τὸ χωριὸ τους ἀδίασε... κλπ.» Βλ. Ἐ. Ἀλεξίου (1975), «Εἰσαγωγή στὴ ζωὴ καὶ στὸ ἔργο τοῦ Στρατηγοῦ Μακρυγιάννη», στὸ *Ἄπαντα Μακρυγιάννη*, Ἱστορικὲς ἐκδόσεις 1821, Αθήνα χ.χ., τ. Α', σ. 17-18.

37. Πρβλ. Μακρυγιάννης, *Ὁράματα καὶ Θάματα*, *ὁ.π.*, σ. 166.

38. Ἡ Πηνελόπη Παπαηλιοπούλου-Λιδωρικῆ (= *ὁ.π.*, σ. 137) μαρτυρεῖ γιὰ τις σχέσεις τῆς οικογένειάς τῆς με τοὺς «ἀρχόντες» τῆς Λιβαδειᾶς. Οἱ σχέσεις αὐτές διακλαδώνονται με τοὺς κύκλους τῶν ἐνόπλων που συναντᾶμε στὴν περιοχὴ τοῦ Λιθορικήου τὴν ἐποχὴ τῶν συγκρούσεων που, στὸ τέλος τοῦ 19 αἰῶνα, ἀναγκάζουν τὴν οἰκογένεια τοῦ Μακρυγιάννη νὰ ἐγκαταλείψει τὸν Αβορίτη.

39. Με τὴ στήριξη αὐτοῦ τοῦ δικτύου ἐνδέχεται ἡ οἰκογένεια τοῦ Μακρυγιάννη νὰ «πώλησε» τὰ δικαιώματά τῆς ἐπὶ τῆς γῆς στὸν Αβορίτη κι ἔτσι νὰ εξασφάλισε τοὺς ἀναγκαίους πόρους γιὰ ν' ἀποκτήσει «(ὀλίγα) σπίτια καὶ ὑποστατικά» στὴ Λιβαδειά. Πρέπει, ἐδῶ, νὰ σημειωθεῖ ὅτι οὔτε ὁ Μακρυγιάννης οὔτε τὰ ὑπόλοιπα μέλη τῆς οικογένειας Τριανταφύλλου που μας εἶναι γνωστά διεκδίκησαν μετὰ τὴν ἐπανάσταση τὴ χαμένη «ἰδιοκτησία» τους στὸ χωριό. Πρβλ. κατ. σημ. ἀρ. 46.

40. Μακρυγιάννης, *Ἀπομνημονεύματα*, *ὁ.π.*, σ. 13, Δὲν ἔξορουμε ἀν τὴ μητέρα τοῦ Βασιλικῆ ἦταν, στὴ Λιβαδειά ὅπου κατέφυγε, ὑπόχρεη φόρου. Δὲν διαθέτουμε πληροφορίες οὔτε γιὰ τοὺς ἄλλους δύο γιους τῆς, που ἦταν ἀρκετὰ μεγαλύτεροι ἀπὸ τὸν Μακρυγιάννη. Γνωρίζουμε ὅμως θετικὰ ὅτι ὁ Γιαννάκης, ἐπτά χρόνων, θα μπει «*δοῦλος*» γιὰ «*ἐκατὸ παράδες τὸν χρόνον*», δυόμισι ῥοσία δηλαδή, ποσὸ που ἀντιστοιχοῦσε στὸν κεφαλικὸ φόρο ποὺ ὀφείλε νὰ καταβάλει ἐτησίως μιὰ οἰκογένεια γιὰ κάθε ἐνήλικο ἀγόρι. Δὲν γνωρίζουμε τὴν ἡλικία τῶν ἀδελφῶν τοῦ Μακρυγιάννη, οὔτε ὑπὸ ποιες συνθήκες ἀποκαταστάθηκε ὁ πρωτότοκος ἀδελφὸς τοῦ Ευστάθιος στὴ Λιβαδειά ἢ στάθηκε ὁ δεῦτερος ἀδελφὸς Γεώργιος Καψιμάλης στὸ Σερνικάκι τῶν Σαλῶνων, τὴν πατρίδα τῶν ἀδελφῶν Καλλιακοῦδα [Βλ. Κ. Σάθας, *ὁ.π.*, σ. 164]. Δὲν εἶναι ἀπίθανο, πάντως, ἡ ἀμοιβὴ τῆς εργασίας τοῦ Μακρυγιάννη νὰ ὑπηρετεῖ ἀμεσα ἢ ἐμμέσως τὴ φοροδοτικὴ υποχρέωση τῆς οἰκογένειας γιὰ ἓναν ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους ἀδελφούς τοῦ.

41. Μακρυγιάννης, *Ἀπομνημονεύματα*, *ὁ.π.*, σ. 17.

42. Μακρυγιάννης, *Ὁράματα καὶ Θάματα*, *ὁ.π.*, σ. 166.

43. Μακρυγιάννης, *Ἀπομνημονεύματα*, *ὁ.π.*, σ. 13. Ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ τῆς ἀφήγησής συνάγονται δεσμοὶ τῆς οἰκογένειας καὶ τοῦ περιβάλλοντός τῆς καὶ με πρόσωπα τῆς κοινωνίας τῶν Θηβῶν που, κι αὐτά, συνδέονται με ἐνόπλους που ἐδρασαν στὴν περιοχὴ Λιθορικήου (ὅπως ὁ Α. Καλόγηρος καὶ οἱ οἰκεῖοί του) στα τέλη τοῦ 19 αἰῶνα. Ὁ δεκατριᾶχρονος Γιάννης φεύγει γιὰ τὴ Θῆβα, νὰ βρεῖ ἀνθρώπους που γνωρίζει ἢ γιὰ τοὺς οὐσίους ἔχει ἀκουστά. Ἀπὸ αὐτοὺς οἱ συγγενεῖς τοῦ Μακρυγιάννη θα πληροφορηθοῦν ἀμέσως γιὰ τὴν τύχη τῶν παιδιῶν.

44. Μακρυγιάννης, *Ὁράματα καὶ Θάματα*, *ὁ.π.*, σ. 166.

45. Μακρυγιάννης, *Ἀπομνημονεύματα*, *ὁ.π.*, σ. 13.

46. «Εγὼ ἔγινα ἔως 13 χρόνων καὶ πῆγα στὴ Ντεσφίνα». Μακρυγιάννης, «Αὐτοβιογραφικὸ Σχεδιάσμα Α'», *ὁ.π.*, σ. 468. Περὶ Δεσφίνας, βλ. καὶ Σπ. Αραβαντινός, *ὁ.π.*, σ. 611 -πρβ. σ. 354, σημ. 2. Ἡ Δεσφίνα, στα 1818, περιέρχεται στα τσιφλίκια τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ. Ἀργότερα, οἱ κάτοικοι θα διεκδικήσουν ἐνώπιον τῶν Ἑλληνικῶν Δικαστηρίων τὴν ἀπολεσθεῖσα κυριότητά τους καὶ θα τὴν ἀνακτήσουν.

47. Ὁ Γεωργάκης Καψιμάλης ἐγκαθίσταται στὸ Σερνικάκι τῶν Σαλῶνων. Βλ. Μακρυγιάννης, *Ἀπομνημονεύματα*, *ὁ.π.*, σ. 50. Πρβλ. Ε.Γ.

Πρωτοψάλτης, «Είσαγωγή», στο, *Ἡ δίκη τοῦ στρατηγοῦ Μακρυγιάννη*, Πυρφόρος, Αθήνα 1963, σ. 14. Βλ. και Ι. Βλαχογιάννης, ό.π., τ. Α', σ. 146, τ. Β', σ. 82. Στην επιρροή του Καψιμάλη (που σχετίζεται με τις τοπικές ελίτ και –όπως μαρτυρεί τ' όνομά του– εμπλέκεται στους τοπικούς μηχανισμούς είσπραξης των φόρων) θα πρέπει να αποδώσουμε το γεγονός ότι, στα τέλη του 1821, όταν ο Μακρυγιάννης θα καταφύγει ασθενής στο σπίτι του κι αφού αποθεραπευτεί τον Μάρτιο του 1822, «τέσσερα χωριά του Σαλώνου Σερνικάκι, Κούσκι, Αγιώργης, Σεργούνι» θα τον «βάλουν κεφαλή τους». Ο Μακρυγιάννης τότε, ζητώντας την άδεια από τον Γώγο Μπακόλα, θα περάσει με το μπουλούκι του στις δυνάμεις του Πανουριά και, στη συνέχεια μέσω του Γκούρα, στην Ανατολική Στερεά και στην Αθήνα υπό τον Οδυσσέα Ανδρούτσο. Ο Γ. Βλαχογιάννης (= ό.π., σ. 146) επισημαίνει ότι ο Μακρυγιάννης γίνεται «όπληρχηγός τεσσάρων χωρίων των Σαλώνων, άνεγνωρισμένος υπό τής έπαρχιακής δημογεροντίας, σνμάχεται μετὰ των Σαλωνιτικῶν στρατευμάτων, τὰ όποία είχαν άρχηγόν τόν Πανουριάν».

48. Μακρυγιάννης, *Άπομνημονεύματα*, ό.π., σ. 13-14. Πρβλ. την αφήγηση του ίδιου περιστατικού στα *Όράματα και Θάματα*, ό.π., σ. 166-167: «[...] πήγαμεν σέ ένα παγγύρι, εις τόν Άγιάννη, έκαμα νά ρίξω τὸ τουφέκι του και τζα-

κίστη ή φωτιά του, και ως ζῶον με πέθανε από τὸ ξύλο, εμπρός σέ ὄλον τόν κόσμο εκεί. Τότε πήγα εις τόν άγιον με πολλά δάκρυα και με μετάνοιες τοῦ ζήτησα νά μου δώσει άρματα και χρήματα, και νά τοῦ φκιάσω ένα καντήλι». Σύνγκρ. την αντίστοιχη αφήγηση στο «Άυτοβιογραφικό Σχεδιάσμα Α'», ό.π.: «Τ' Άγιαννιού πήγε στο πανηγύρι, πήρε κι' έμένα μαζί' μου είχε δώσει τὸ τουφέκι του και τὸ βάσταγα εγώ. Θέλησα νά τὸ ρίξω και έχάλασε' μ' έπιασε μπροστά στὸν κόσμο και με έδειρε ως πού μαύρισε τὸ σῶμα μου. Την νύχτα πήγα στὴν εκκλησία, μέσα στο άγιο βήμα, έκλαιγα και περικάλαγα τόν Άγιάννη νά μου δώση άρματα δικά μου και νά μου δώση χρήματα και εγώ νά τοῦ φτιάσω ένα καντήλι πού νά μὴν είναι μεγαλύτερο άλλο μέσα στὴν εκκλησία. [...] Ἡ εὐλογία τοῦ Άγίου με έβοήθησε και έκαμα άρματα της ὀρεξής μου και άγόρασα και σπίτι και ὀλίγα ύποστατικά. Και εδάνειζα και δέν με δανείζαν. Έφτιασα και τὸ καντήλι τοῦ Άγίου και τὸ πήρα και τὸ πήγα τοῦ Άγίου' και σώζεται ως τὴν σήμερα».

49. Ας παρακολουθήσουμε το σχόλιο του Σπ. Ασδραχά (= «Μακρυγιάννης και Παναγ. Ζωγράφος...», ό.π., σ. 16): «Ἡ μαρτυρία αὐτή είναι διπλά σημαντική: από τὴ μιά μεριά συνοψίζει ὀρισμένες ψυχολογικές σταθερές, από τὴν άλλη δείχνει πόσο έντονα τὸν σφράγισαν οἱ παιδικοὶ του τραυματισμοί, συνεπῶς ποιοί ήταν τὸ ψυχολογικό βάθος τῆς κατοπινῆς του συμπεριφοράς στίς διάφορες περιστάσεις' ὄχι γιατί ὁ συγκεκριμένος τραυματισμός καθόρισε τὸ βάρος τῆς συμπεριφοράς του από τὴ στιγμή εκείνη και ὕστερα, αλλά γιατί αὐτοῦ τοῦ είδους οἱ τραυματισμοὶ αποτελοῦσαν τὴν κοινὴ έμπειρία τῶν ανθρώπων και ὀρίζαν τὴν κοινὴ τους συμπεριφορά ή, άκόμα, και τίς υπεραναπληρώσεις τους».

50. Δ. Τζάκης, *Αρματολισμός, συγγενικά δίκτυα και εθνικό κράτος: οἱ ορεινές επαρχίες τῆς Άρτας στο πρώτο ήμισυ του 19ου αιώνα*, Διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1997, σ. 94.

51. Αὐτὴν τὴν αρνητικὴ στάση απέναντι στὴν τοκογλυφία θα τὴ βρούμε μεγεθυμένη στα κείμενα του Μακρυγιάννη όταν κρίνει τα νέα ήθη στο Ελληνικό Βασίλειο: «Οἱ άκαθαρσίες τῆς Κωσταντινούπολης και τῆς Εὐρώπης [...]

δανείζουν τὰ χρήματά τους δύο και τρία τὰ εκατὸ τὸν μήνα», γράφει στα *Απομνημονεύματα*, σ. 335. Αλλού κατηγορεῖ τους «Καίριστές'» ότι «δανείζουν με τριάντα τὰ εκατὸ, με είκοσι ως τὰ δεκοχτώ», *Όράματα και Θάματα*, σ. 187. Να θυμίσουμε ότι το 1816-1817 ο ίδιος, προστοιχίζοντας τα «πεντέξι χιλιάδες γρόσια» που δανείστηκε από τους προεστούς και εμπόρους τῆς Άρτας είχε απόδοση τα τέσσερα δεκάξι ή τα έντεκα τριάντα τρία. Ο Σπ. Ασδραχάς (= «Ἡ μαρτυρία τοῦ Χρονικοῦ τῶν Σερρῶν, τοῦ Νεκτάριου Τέρπου και τοῦ Άργύρη Φιλιππίδη», στο, *Οικονομία και Νοοτροπίες*, Ερμής, Αθήνα 1988, σ. 186), μιλώντας για τον Α. Φιλιππίδη παρατηρεῖ σχετικά με τὴν παράσταση του εμπόρου που διαχέει ο κυρίαρχος πολιτισμός στον αγροτικό χώρο: «Τὸ ἐπάγγελμά του τὸν ὀδηγεῖ αὐτόματα στὴν άμαρτία ὅσο και γιατί συνεπάγεται τὴν προσωπικὴ και οικογενειακὴ απαδιάρθρωση. [...] Ἡ διδασκαλία τοῦ Φιλιππίδη στρέφεται σ' ἐκείνους πού έχουν πατρογονικά άγροτικά αγαθά' τούς καλεῖ νά μὴ μεταπηδήσουν σέ άλλη οικονομικὴ δραστηριότητα, δηλαδή στο εμπόριο. [...] Τὸ ζητούμενο είναι ή διαίωνιση αὐτοῦ τοῦ κόσμου, ὁ ὁποῖος ἀπειλεῖται από τίς διαρροές πού διοχετεύονται στο εμπόριο». Βλ. τον σχολιασμό του κειμένου με εὐστοχες αναφορές στις διδαχές του Κοσμά του Αιτωλοῦ στο, Ε. Ανδρικάινα, *Τὸ "νόημα του '21 " στα "Απομνημονεύματα" του Φωτάκου*, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1999, σ. 62-69.

52. Μακρυγιάννης, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 13-14. «[...] έφκιασα ντουφέκι άσημένιον, πιστιόλες και άρματα και ένα καντήλι καλό. Και άρματωμένος καλά και συγυρισμένος τὸ πήρα και πήγα εις τὸν προστάτη μου και εὐεργέτη μου κι' αληθινόν φίλον, τὸν Αιγιάννη, και σώζεται ως τὴν σήμεραν –έχω και τ' όνομά μου γραμμένο εις τὸ καντήλι. Και τὸν προσκύνησα με δάκρυα από μέσα από τὰ σπλάχνα μου, ὅτι θυμήθηκα ὅλες μου τῆς ταλαιπωρίες ὅπου δοκίμασα [...]».

53. Βλ. Μακρυγιάννης, «Άυτοβιογραφικό Σχεδιάσμα Α'», ό.π., σ. 468: «Από ἐνοῦ χρόνου παιδί με έσυνήθισαν οἱ γονεοὶ νά κάνω μετάνοιες και μ' έλεγαν: "Κάνε μετάνοιες νά πιάσης περδικόπουλα". Πήγαιναν ἐκείνοι μουφέρναν περδικόπουλα και μουέλεγαν: "Γιὰ, έκαμες μετάνοιες και τάπιασες". Και έσυνήθισα με ταῦτον τὸν τρόπον και έκανα μετάνοιες». Καθώς επισημαίνει η Ε. Ντάση, (= *Πολιτισμικὴ ηγεμονία και λαϊκός πολιτισμός: Ο "ετεροχρονισμένος" διάλογος του Ιερομόναχου Κοσμά και του αγωνιστῆ Μακρυγιάννη*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999, σ. 156), το απόσπασμα αὐτό, ὅπως και τὸ σχετικό με τὸ επεισόδιο τῆς Δεσφίνας, αναδεικνύει μια αξιοσημείωτη διάσταση τῆς διαμορφούμενης προσωπικότητάς του κατοπινού ήρωα: «Τὸ αρχικό δομικό σχήμα του "ανταποδοτικού οφέλους" απέκτησε στὴ συνείδηση του ὀριμου Μακρυγιάννη τὴ δυναμικὴ μιας σταθερῆς δομῆς που ὀριζε τὴ σχέση τῆς δικῆς του –και των συνανθρώπων του– με τὴν υπέρτατη Δύναμη και εξουσία». Βλ. και, αὐτόθι, σ. 220. Ας σημειωθεί με τὴν ευκαιρία ότι η διατύπωση του Μακρυγιάννη στο «Άυτοβιογραφικό Σχεδιάσμα Α'» υποστηρίζει τις προηγηθείσες υποθέσεις σχετικά με τὴν ηλικία του Μακρυγιάννη τὴν εποχὴ του φόνου του πατέρα του και τῆς φυγῆς τῆς οικογένειας από τον Αβορίτη για τὴ Λιβαδεία. Τον καιρό που τὸ παιδί είναι σε θέση να ανταποκρίνεται στις παραινέσεις των γονίων του να «κάνει μετάνοιες», ο Τριανταφύλλου φέρεται να βρίσκει ακόμα στὴ ζωή.

54. Μακρυγιάννης, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 18.

55. «Πότε γεννήθη ὁ Μακρυγιάννης. Ὁ Γούδας ἐν τῷ ἐπικηδεῖω εις αὐτὸν λόγῳ ὀρίζει ὅτι ἐγεννήθη κατὰ Ἰανουάριον τοῦ 1798, τὸ αὐτὸ δὲ ἔτος λέγει και ὁ Ο. Ἰάλεμος ἐν τῷ ἐπιταφίῳ εις τὸν ἄνδρα λόγῳ αὐτοῦ [ὁμοίως και τὸ ἡμερολόγιον Βρετοῦ, ἐτ. 1866, σελ. 362]. Ἀμφότεροι παρέλαβον, φαίνεται, τὴν εἰδήσιν ἐκ τοῦ Γεωργάκη Δημητρίου, διατριβόντος ἐν Ἀθῆναις κατὰ τὸν θάνατον τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ. Ἡ εἰδήσις αὕτη δὲν συμφωνεῖ ἐντελῶς πρὸς ἑτέραν ἀσφαλῆ παρὰδосιν σωζομένην παρὰ τὴ οικογενεία τοῦ Μακρυγιάννη, ὅτι οὗτος ἀποθνήσκων κατ' Ἀπρίλιον τοῦ 1864 ἦγε περίπου ἡλικίαν ἐξήκοντα ὀκτῶ ἐτῶν. Ἐγεννήθη λοιπὸν κατὰ ταῦτα τῷ 1797, οὐχί τῷ 1798. Ἐν αὐτο-

γράφῳ σωζομένη ἀναφορᾷ γράφει αὐτὸς ὁ Μακρυγιάννης τὴν 15 Αὐγούστου 1852: «Εἶμαι 56 χρονῶν». Ἐγεννήθη λοιπὸν και κατὰ τὴν ἰδιαν αὐτοῦ μαρτυρίαν τῷ 1797. Ἐν τῇ αὐτῇ ἀναφορᾷ γράφει οὗτος ὅτι εἰκοσιετραετῆς ἐμυῆθη εις τὴν φιλικὴν Ἑταιρίαν. Ἀλλ' ἐκ δύο μαρτυριῶν αὐτοῦ (ό.π., τ. Β', σ. 17 και 473) ἐξάγεται ὅτι ἡ μῆσις αὐτοῦ ἐγένετο τῷ 1821 ἀρχομένῳ. Τὸ αὐτὸ λοιπὸν και ἐκ τοῦ ὑπολογισμοῦ τοῦτοῦ ἔτος γεννήσεως συμπεραίνεται». Γ. Βλαχογιάννης, ό.π., σ. η'-θ'.

56. Μακρυγιάννης, *Όράματα και Θάματα*, ό.π., σ. 166.

57. Μακρυγιάννης, «Άυτοβιογραφικό Σχεδιάσμα Α'», ό. π. Οι πληροφορίες που μας προσφέρει η παράλληλη ανάγνωση των «στορικών» συγκλίνουν στην ενίσχυση τῆς υπόθεσης ότι ο Μακρυγιάννης γεννήθηκε στον Αβορίτη τῆς Δωρίδας τὸ ἔτος 1795. Σε ιατρικό πιστοποιητικό συνταχθέν από τον βασίλικό αρχίατρο Λιντερμάιερ [Lindermayer] το 1837, 4 Νοεμβρίου, αναφέρεται ότι ο Μακρυγιάννης είναι 41 ἐτῶν. Ασφαλῶς η ηλικία σημειώνεται κατὰ δήλωση του ασθενούς. Αντίστοιχα, ο ίδιος ο στρατηγός, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς δίκης του το 1852, αναφέρει δις ότι είναι 56 ἐτῶν. Ωστόσο φαίνεται ότι, κατὰ τὴ συνήθη πρακτικὴ, ο Μακρυγιάννης δέν συνυπολογίζει στὴν ηλικία του τὸ ἔτος που διανύει. Οι τελευταίες αὐτές μαρτυρίες, αν ληφθοῦν υπ' ὄψιν κατὰ γράμμα, ὀδηγοῦν στο συμπέρασμα ότι τὸ ἔτος γέννησης του Μακρυγιάννη είναι το 1796. Βλ. Ε. Γ. Πρωτοψάλτης (επιμ.), ό.π., «Εξέτασις Μακρυγιάννη», 14.4.1852: «ἀπεκρίθη ὅτι ὀνομάζεται Ἰωάννης Μακρυγιάννης, στον 56, ἐκ Λιδορκίου», αὐτόθι, σ. 132, και «Εξέτασις Μακρυγιάννη», 22.8.1852: «Ἐγεννήθην εις Ἀβαρίτσι, κατοικῶ ἐνταῦθα, ἐτῶν 56», αὐτόθι, σ. 280.

58. Περί του βίου του Θ. Λιδωρίκη βλ. τὸ κατατοπιστικό σημείωμα του Τ. Λάππα, «Ἀθανάσιος Λιδωρίκης: Ὁ σφραγιστοφύλακας τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ», *Ἡπειρωτικὴ Ἑστία*, ό.π., σ. 775-733.

59. Μακρυγιάννης, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 18.

60. Πιθανότατα ο Θ. Λιδωρίκης, αναθέτοντας στον Μακρυγιάννη τὴ διαχείριση δικῶν του υποθέσεων, να του αφήνει περιθώρια ἰδίου κέρδους. Ἐτσι, στα 1814, ο Μακρυγιάννης έχει ήδη αποκτήσει ισχνά κεφάλαια που τα διοχετεύει σε περιορισμένες τοκογλυφικές και εμπορικές δραστηριότητες.

61. Τα «άσημένια ὄπλα» αποτελοῦσαν μέσον τῆς κοινωνικῆς καταξίωσης που τόσο πάσχιζε να αποκτήσει. Στα *Απομνημονεύματα*, ο ίδιος ο Μακρυγιάννης δηλώνει ότι τις πιστιόλες του τις απέκτησε από δεκαοκτῶ χρονῶν παιδί, αλλού, υπερβάλλοντας, ότι τις είχε από τα δεκαπέντε. «Λέγει [ὁ Α. Οικονόμος] τοῦ Παπαφλέσια, μου δίνει τούς παράδες, ὅ, τι μόκανε' ὁμως νά τοῦ χαρίσω τίς πιστιόλες μου, ὅτι τῆς λιμπίστη. Τοῦ παράγγειλα κ' ἐγώ νά τοῦ γαμήσω τὸ κέρατο, ὄχι νά τοῦ δώσω τ' άρματά μου, ὅπου τάχω από δεκοχτῶ χρονῶν παιδί». Ο.π., σ. 142-143. Παραπῶς, περιγράφοντας ο Μακρυγιάννης τὴ συνάντησή του με τον Καποδίστρια, φέρεται να απαντὰ στὴν αξίωση του κυβερνήτη να παραδώσει τον οπλισμό του: «*Τοῦτα τ' άρματα [σπαθί και πιστιόλες] δέν μου τὰ ντρόπιασε ὁ Θεός, ὅπου τάχω από δέκα πέντε χρονῶν παιδί»*. Αὐτόθι, σ. 266. Σε κάθε περίπτωση, τα βαρύτιμα άρματα του τα έφτιαξε από τα κέρδη που αποκόμισε τον καιρό τῆς πανούκλας στὴν Άρτα: «*Τότε έφκιασα ντουφέκι άσημένιον, πιστιόλες και άρματα [...]*. Αὐτόθι, σ. 15.

62. Η υπόθεση αὐτὴ ενισχύεται από τὴν παρατήρηση του Σπ. Ασδραχά (= «Είσαγωγή», στο, Μακρυγιάννης, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 20, σημ. αρ. 3), ότι «με τὴν τοκογλυφία δὲ φαίνεται πιθανὸ ν' άσχοληθκε ὁ Μ. εὐθύς ως πήγε στὴν Ἀρτα δεκατεσσάρῳ χρονῶ παιδί. Θὰ πρέπει να πέρασε μερικά χρόνια στὴ δούλεψη τοῦ Λιδωρίκη και κατόπι νά συσχετίστηκε με τούς πρὸυχοντες δανειστές τους, κατὰ τὰ 1814-15. Σ' αὐτὸ τὸ συμπέρασμα μᾶς εὐκόλυνει ή χρονολογία (1816, Μαΐου 2) τῆς πανούκλας. "κατὰ τὴν εποχὴν τοῦ 1816 Μαΐου 2, ὅτε ἐνσκόψαντος λοιμοῦ πανώλης» ἐν τῇ πόλει τῆς Ἀρτῆς ἀπαξάπαντες οἱ Ἀρταῖοι ἐξήλθον τῶν ἐστιῶν των και ἐσκήνωσαν ἐν τοῖς προαστείοις τῆς πόλεως Ἀρτῆς...". Η παραπομπή στο, «Συναξάρι στο Νέον Μαρτυρολό-

γιον του Στεφάνου Σκαθαρουῦ» [βιβλ. Μονής Κάτω Παναγιάς Ἴαρτας] = Ν. Φραγκούλα: «Ἀρτινά Ἱστορικά μελετήματα», περ. *Ἡπειρωτικὴ Ἑστία*, τ. Β' (1953), σ. 670». Εντέλει, μοιάζει περισσότερο εὐλογο το συμπέρασμα πως, όταν οι πρόκριτοι της Ἰαρτας τον θεώρησαν αξιόχρεο και του δάνεισαν ποσά ὄχι ευκαταφρόνητα, ο Μακρυγιάννης δεν ἦταν δεκατετράχρονο παιδί ἀλλὰ κοντά στα εἰκοσί του χρόνια. Για τη χρονολόγηση, τις συνέπειες και τη διάρκεια της πανούκλας στην Ἰαρτα βλ. Ε. Πρεβελάκης, Κ. Καλλιτάκη Μερτικοπούλου (επιμ.), *Ἡ Ἡπειρος, ὁ Ἀλῆ Πασᾶς καὶ ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση: Προξενικὲς ἐκθέσεις τοῦ William Meyer ἀπὸ τὴν Πρέβεζα*, Ακαδημία Αθηνών, Μ.Ε.Ι. –12, Αθήνα 1996, τ. Α' (1819-1821), σ. 230, τ. Β' (1822), σ. 188, 320· βλ. Σεραφεῖμ Βυζάντιος [Ξενοπούλος], *Δοκίμιον ἱστορικῆς πινος περιλήψεως τῆς ποτε ἀρχαίας καὶ ἐγκρίτου Ἡπειρωτικῆς πόλεως Ἰαρτης καὶ τῆς ὡσαύτως νεωτέρας πόλεως Πρεβέζης*, τυπ. Κállου, Αθήνα 1884, ἀπ' ὅπου πληροφορούμαστε ὅτι η Πανούκλα στην Ἰαρτα κράτησε δεκατέσσερις μῆνες, «ἄχρι τοῦ 1817 Ἰουλίου 2».

63. *Αὐτόθι*. Στο «Αὐτοβιογραφικὸ Σχεδιάσμα Α'» διαβάζουμε: «Ἐκεῖ γνωρίσθηκα μὲ ὁλοunuός τοὺς νοικοκυραίους. Τοὺς ζήτησα καὶ μοὺ ἔδωσαν χρήματα αὐτοὶ οἱ φιλάνθρωποι καὶ ἔκανα τὸ ἐμπόριο [...] καὶ ἔκαμα ἄρματα τῆς ὄρεξῆς μου καὶ ἀγόρασα καὶ σπίτι καὶ ὀλίγα ὑποστατικά. Καὶ ἐδάνειζα ὕστερα καὶ δὲν μὲ δανεῖζαν», Ἀντίστοιχα, στα *Ὁράματα καὶ Θάματα*, ο Μακρυγιάννης περιγράφει τα ανωτέρω ὡς εξῆς: «Μὲ τὴν δύναμη τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν καλῶν ἀνθρώπων ἐκεῖ [στὴν Ἰαρτα], μὲ κρεντιάρησαν, ἀγόρασα σπίτι ἐκεῖ καὶ ὑποστατικά, καὶ χρήματα, τοῦ Θεοῦ τὴν εὐλογία, καὶ ἄρματα ὅπου δὲν τὰ 'χε ἄλλος ἐκεῖ», ὁ.π., σ. 167.

64. Σ. Ι. Ασδραχᾶς, «Μακρυγιάννης καὶ Παναγ. Ζωγράφος...», ὁ.π., σ. 15.

65. *Μακρυγιάννης, Ὁράματα καὶ Θάματα*, ὁ.π.: «Τοῦ ζήτησα δάνειον, καὶ μὴδῶσε χίλια (1.000) γρόσια, τὰ δέκα δώδεκα [20%], καὶ τοῦ πλέρωσα –ἔχω τὴν ὁμολογίαν του εἰς τὰ χαρτιά μου».

66. Ὅπως παρατηρεῖ ο Σπ. Ασδραχᾶς, (= *Ἑλληνικὴ οἰκονομία καὶ κοινωνία*, ὁ.π., σ. 22): «Οἱ δανειοδοτήσεις, ποὺ μὲ τοὺς ὑψηλοὺς τόκους εἶναι δύσκολο νὰ διακριθοῦν ἀπὸ τὴν τοκογλυφία, παίρνουν ἰδιαίτερη μορφή στὴν περίπτωση τῆς καταχρέωσης τῶν χωρικῶν καὶ ἀποσκοποῦν στὴν ἰδιοποίηση τοῦ ἀγροτικοῦ προϊόντος ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν δανειστῶν μὲ τὴ μέθοδο τῆς κεφαλαιοποιήσεως τῶν τόκων καὶ τῆς ἐξοφλήσεως τῶν δανείων μὲ βάση, συνήθως, τὶς τιμές ποὺ ἰσχύουν κατὰ τὴν ἐποχικὴ συμπίεση (ἐποχὴ ἀλωνισμού)· ἀποτελοῦν τὴν ἀκραία περίπτωση ἐπενδύσεως μὴ παραγωγικῶν κεφαλαίων καὶ κάποτε παρουσιάζονται ὡς ἀναγκαστικὴ δανειοδότηση». Βλ. καὶ, του ἰδ., *Ἱστορικὰ Ἀπεικάσματα*, ὁ.π., σ. 229-230.

67. Γ. Βλαχογιάννης, ὁ.π., σ. θ', ἰγ'.

68. *Αὐτόθι*, σ. ἰγ': «Ἐργασθεὶς ἐπὶ ἐξαετίαν μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ 1821, ἀπέκτησεν ἱκανὴν περιουσίαν, ἣν αὐτὸς λέγει ποσομένην τῷ 1821 εἰς γρόσια 41.664. Τοῦτων 23.100 ἦσαν ἡ ἀξία τῶν ἀκινήτων, οἰκίας καὶ ἀμπέλου, αἱ δὲ 18.564 ἦσαν διατετημέναι εἰς δάνεια [σημ. Βλαχογιάννη: ταῦτα κατὰ τὰς σωζομένας σημειώσεις]. Καὶ τὸ κιμέρι γιομάτο. [σημ. Βλαχογιάννη: Ἦτοι ὁ Μακρυγιάννης, ἀρχομένου τοῦ ἀγῶνος, εἶχε καὶ ἓν χερσὶ μετρητὰ χρήματα, ὧν ἀγνωστον τὸ ποσόν. Ἐκ δὲ τῶν ὀφειλωμένων αὐτῷ δύο μὲν χιλιάδας γροσίων εἶχε χάριση ἤδη πρὸ τῆς ἐξ Ἰαρτης φυγῆς, ἐπιστρέψας τὰς ὁμολογίας εἰς τοὺς ὀφειλέτας "χάρη ὅτ' εἶναι φτωχοί", τὰ δὲ λοιπὰ μετὰ τῶν ἀκινήτων ἀπώλεσεν ἔσσει]».

69. Στα *Ἀπομνημονεύματα* (= ὁ.π., σ. 18) βρίσκουμε, χωρὶς ὁμῶς περαιτέρω λεπτομέρειες, ὅτι ο Μακρυγιάννης ἔκανε ἐμπόριο συνεταιριζόμενος με τον Γ. Κοράκη, συγγενὴ των Ζωσιμάδων, που εἶχε στην Ἰαρτα τον πάλτο της μπαρούτης, του μολυβίου καὶ των στουρναριῶν.

70. «[...] Βασικὰ ἐντάχθηκε μὲ τὰ πιὸ προηγμένα σχήματα κ' ἐδῶ ἐπισημαίνεται μία ἰδεολογικὴ πρόβαση ἀξιοσημείωτη ὄχι μόνον γι' αὐτόν, ἀλλὰ καὶ γιὰ τις ἀνακατατάξεις ἡ τίς δυνατότητες ἀνακατάταξης στὰ εὐρύτερα λαϊκὰ στρώματα [...] Ἐμπορος καὶ δανειστής ἤδη κα-

τὰ τὴν Τουρκοκρατία [...], σημειώνει τὴν πορεία τοῦ ρωμιοῦ ἀπὸ τὴν ἀγροτικὴ οἰκονομία σὲ μιὰ μικροεμπορευματικὴ-τοκογλυφικὴ», Σπ. Ἀσδραχᾶς, «Εἰσαγωγή», ὁ.π., σ. κε'.

71. «Ἐτόκιζε συνήθως πρὸς γεωργούς ἐπὶ ἀπολήψει τοῦ τόκου εἰς εἶδος μετὰ τὸν θερισμόν», σχολιάζει ο Γ. Βλαχογιάννης (= ὁ.π., σ. ιβ'). Βλ. σχετικὰ καὶ, *αὐτόθι*, σημ. αρ. 1: «Κατὰ τὴν ὁμολογίαν ὁ Μακρυγιάννης ἐδάνεισε 500 γρόσια εἰς τὴν διὰ νὰ "ἀνοιξὴ ἐργαστήρι τουτουντζιτικο (παντοπωλεῖον) χωρὶς διάφορο, ἀλλὰ τὸ κέρδος νὰ μοιράζεται εἰς τὴν μέση". Κατ' ἄλλην ὁ Μακρυγιάννης κατέβαλε 5.500 γρόσια καὶ ἔκαμε συντροφιάν μὲ ἄλλους ν' ἀνοίξουν ἐργαστήρι τουτουντζιτικο. Βραδύτερον ἐπεδόθη καὶ εἰς ἄλλας καθαρῶς ἐμπορικὰς ἐργασίας».

72. Μακρυγιάννης, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., σ. 15. Για τὴν ἀντίληψη τοῦ Μακρυγιάννη σχετικὰ με τὴν ἐγγύτητα ἀνάμεσα στις ἐλληνικὲς ἐλίτ καὶ τοὺς μηχανισμοὺς τῆς οθωμανικῆς κυριαρχίας, βλ. Μ.-C. Guerin, *«L'Autre» dans les Mémoires du Général Makriyannis (1797-1964)*, διπλωματικὴ ἐργασία (Maîtrise), Université de Paris IV – Sorbonne, Παρίσι, 1994.

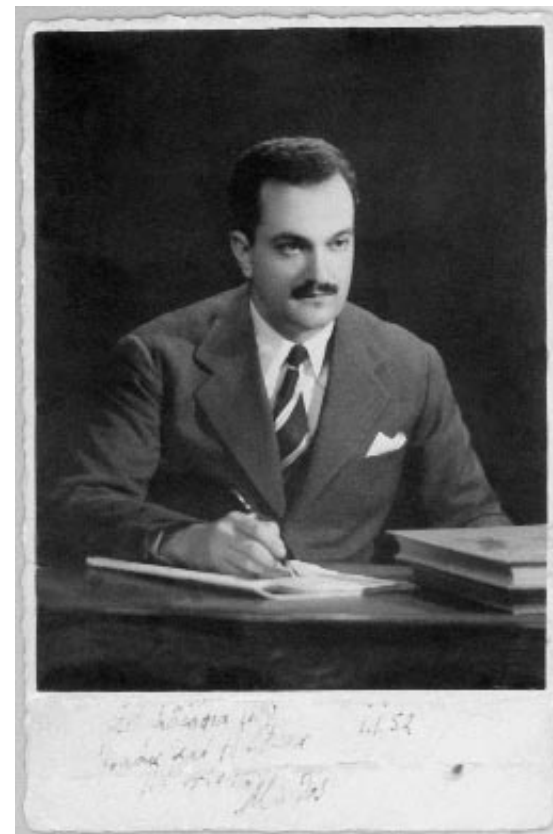
73. «*Ἦξερα ὀλίγον γράψιμον, ὅτι δὲν εἶχα πάγει εἰς δάσκαλο ἀπὸ τὰ αἶτια ὅπου θὰ ξηγηθῶ*», γράφει στα *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., σ. 7. «Ἡ παλαιότερα γραφὴ αὐτοῦ εἶναι αἱ ἐξῆς λέξεις "ὁμολογίαν το ἀρίφι γρ. 60" σωζόμενοι ὀπισθεν ὁμολογίας τοῦ Ἀρίφ, υἱοῦ τοῦ Μουσταφᾶ χρεωστικῆς πρὸς τὸν Μακρυγιάννην γροσίων ἐξήκοντα φερουσῆς χρονολογίαν 1 Νοεμβρίου 1815», Γ. Βλαχογιάννης, «Εἰσαγωγή», ὁ.π., σ. ιβ'. Ἀπὸ τις καταγραφές που σώζονται στο *Ἀρχεῖον Στρατηγοῦ Μακρυγιάννη* κι ὅσες θησαυρίζει ο Βλαχογιάννης στὴν «Εἰσαγωγή» του προκύπτει ὅτι, τουλάχιστον ἀπὸ τον Νοέμβριο τοῦ 1815, ο Μακρυγιάννης τηρεῖ αὐστηρὰ ἀρχεῖο των ἐμπορικῶν καὶ χρηματιστικῶν του πράξεων. Το ἀρχεῖο αὐτὸ περιλαμβάνεται στα «*εἰδίσματα*» που παίρνει μαζί του φεύγοντας ἀπὸ τὴν Ἰαρτα καὶ το φυλάει γιὰ ὅλη του τὴ ζωὴ.

74. Τ. Λάμπας, ὁ.π., σ. 726. Βλ. Α. Γούδας, ὁ.π., σ. 345-346, Π. Παπαηλιοπούλου, ὁ.π., σ. 47.

75. Βλ. Σ. Ι. Ασδραχᾶς, «Μακρυγιάννης καὶ Παναγ. Ζωγράφος...», ὁ.π., σ. 15-16. «Ἡ κατάφασή του σὲ ὀρισμένες ἀξίες, διαμορφωμένες μέσα σὲ ἓνα παραδοσιακὸ κλίμα ὅπου ὁ ἔμπορος δὲν εἶχε φτάσει νὰ ἐπιβάλει ἓναν κοινωνικὸ τύπο μὲ δική του αὐτοδύναμη νοοτροπία, ἀποτελεῖ τὴν ψυχολογικὴ προϋπόθεση γιὰ τὴν ἐνταξὴ του στὸ κλίμα τῶν στρατιωτικῶν τοῦ Ἀγῶνα. Οἱ προϋποθέσεις ὑπάρχουν ἤδη στὸ γεγονός ὅτι ὁ ἔμπορος μπορεῖ νὰ ὑπάρχει στὴν Τουρκοκρατία χωρὶς νὰ ξεχωρίζει πάντα πολιτισμικά: μὲ λίγα γράμματα καὶ ὑποτυπῶδεις τεχνικές, χωρὶς οἰκογενειακὴ ἐνδοχώρα καὶ ἀντιστάσεις προερχόμενες ἀπὸ κοινωνικὲς αὐθεντίες ἄλλης οἰκονομικῆς δομῆς, δὲν ἔχει πάντα ἐπείγοντες λόγους νὰ βρεῖ μιὰ κοινωνικὴ ταυτότητα διαφορετικὴ ἀπὸ κείνη ποὺ ἔχουν διαμορφώσει οἱ ἄλλες κοινωνικὲς αὐθεντίες, μιὰ ἀπ' αὐτὲς οἱ ἀρματολοί».

Η ΔΙΑΜΑΡΤΥΡΙΑ ΤΟΥ ΕΒΡΑΙΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΛΩΣΣΑ ΤΑ ΘΕΑΤΡΙΚΑ ΤΟΥ ΜΑΝΘΟΥ ΚΡΙΣΠΗ

ΡΕΝΑ ΜΟΛΧΟ

ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΕΒΡΑΙΟΙ συχνά κατηγορήθηκαν γιὰ τὴν ἀνεπάρκειά τους στὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα σὲ σημεῖο που νὰ θεωρεῖται καὶ ἡ κύρια αἰτία γιὰ τὸ ὑψηλὸ ποσοστὸ των θυμάτων στὴν περίοδο τῆς Κατοχῆς¹. Σὲ περίπτωση που αὐτὸ ευσταθοῦσε, θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχαν διασωθεῖ ὅλοι οἱ ἐλληνόφωνοι Εβραῖοι ἢ τουλάχιστον οἱ *Ρωμανιώτες*² που παρὰ ταῦτα ἐξαλείφθηκαν, ἐκτός ἐλάχιστων ἐξαιρέσεων.

Ἐνας ἀπ' αὐτοὺς εἶναι ὁ Μάνθος Κρίσπης που ὡς μαθητὴς καὶ φοιτητὴς στὴν ἴδια περίοδο εἶχε τὴν τύχη νὰ διασωθεῖ χάρις στὴ φιλοξενία τῆς διευθύντριας τοῦ Γραφείου Τουρισμοῦ στὴν Αθήνα, κ. Σισμάνη. Αὐτὸ, βέβαια, δὲ σημαίνει ὅτι δὲν κινδύνεψε, ἰδιαίτερα ὅταν μερικοὶ ἀπὸ τοὺς ἰδίους τοὺς συμμαθητὲς του τον κατέδωσαν στὴ Γκεστάπο.

Μεταπολεμικά, επαγγελματίας πλέον μεταφραστής³ καὶ διερμηνέας τοῦ υπουργείου Εξωτερικῶν, ὁ Μάνθος Κρίσπης ἐπέλεξε τὴ μητρικὴ του γλῶσσα γιὰ νὰ καταγράψει τὴν κατοχικὴ του δοκιμασία. Σὲ τρία θεατρικὰ ἔργα, που παρουσιάστηκαν καταρχὴν στὴν Αθήνα καὶ κατόπιν στὸ ἐξωτερικὸ, κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1960, θέτει καίρια ζητήματα γιὰ τὴν κατάσταση τῆς ἐλληνικῆς